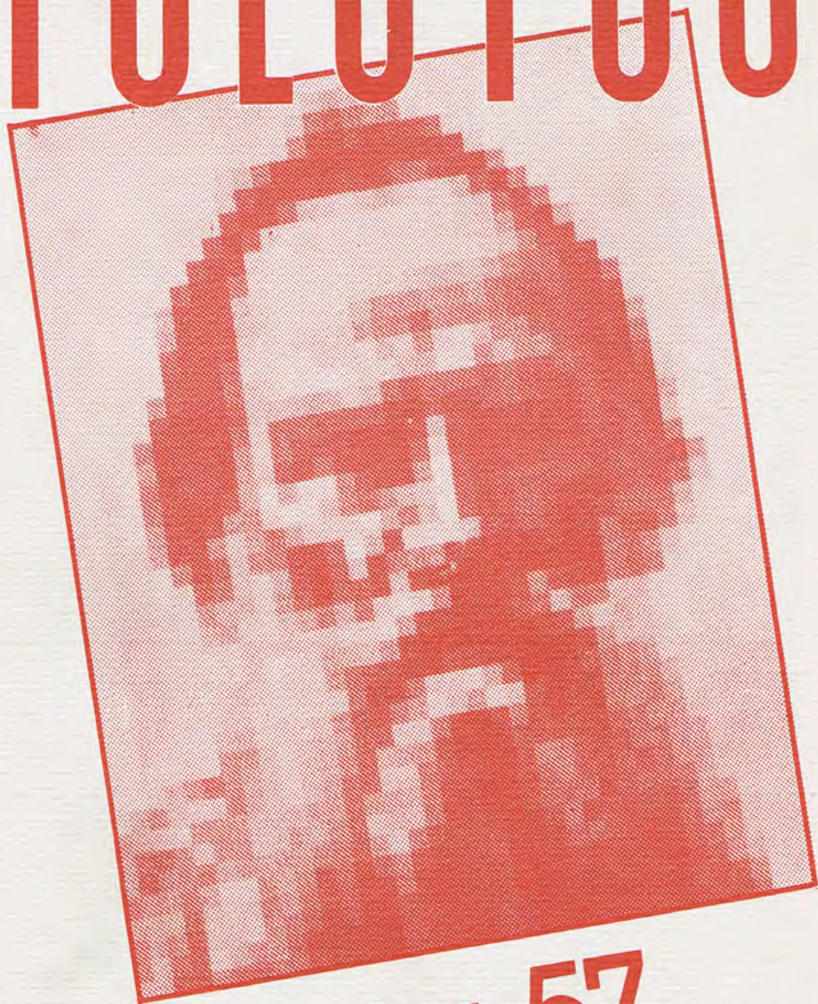
TOLSTOJ

de as 57

DE AS

anarcho-socialisties
tijdschrift

Nr. 57, jaargang 10 - april/juni 1982.

De As verschijnt jaarlijks in zes afleveringen, waarvan twee als dubbelnummer, en is een uitgave van Stichting De As.
Jaarabonnement f. 19,50, buiten Benelux f. 25,50.
Losse nummers f. 3,90 plus verzendkosten.
Bestelling door storting op giro 44 60 315 van Stg. de As, 's-Gravenhage.
Adreswijzigingen bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart), graag met vermelding van de postkode.
Reklamering met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Verlenging van het abonnement door tijdige betaling van de volgende jaargang.
Nieuwe abonnementen gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.
Redaksie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 93, 2501 CB 's-Gravenhage

Omslagontwerp: Wrik/Utrecht.

LEO TOLSTOJ, EEN CHRISTEN – ANARCHIST

Machteld Bakker

Er is een aardige anekdote bewaard gebleven die ons vertelt, dat Tolstoj, die vermoedelijk nooit in verzen heeft geschreven, tijdens de belegering van Sebastopol een satiries gedicht maakte, in een versmaat en in een taal die typies bij soldatenliederen past. Het gedicht beschrijft de miskleunen van de bevelhebbers, die leidden tot de nederlaag bij Balaklava. Het vers kon niet worden gedrukt, maar verspreidde zich in duizenden kopieën over heel Rusland en werd

wijd en zijd gezongen, zowel tijdens de veldtocht als daarna. De naam van de auteur werd eveneens bekend, maar er heerste grote onzekerheid of de schrijver nou 'de' Tolstoj was of een andere. Het typerende van de anekdote laat zich gemakkelijk raden: Tolstoj plaatste de mensen voor raadsels, in het klein, zoals bij het gedicht, maar ook in het groot. De vraag 'wie is Tolstoj?' is voor ons vandaag de dag niet gemakkelijker te beantwoorden als voor de mensen die in 1855 het soldatenlied in handen kregen.

Het is zelfs heel goed mogelijk dat, wanneer twee mensen over Tolstoj spreken, zij daarbij allebei een totaal andere figuur voor ogen hebben. Spreken zij over de aristokratiese grootgrondbezitter of over de man die privaat–bezit van grond veroordeelt? Spreken zij over de onverschrokken officier of over de pleitbezorger van dienstweigering? Spreken zij over de hartstochtelijke minnaar, de Don Juan, of over de asceet die sexualiteit veroordeelt, omdat die geestelijke groei in de weg zou staan?
Talloze voorbeelden van Tolstojs tegenstrijdigheden zouden nog kunnen volgen. En steeds zou blijken dat er een gigantiese kloof gaapt tussen de ene Tolstoj en de andere, maar gelukkig blijkt de kloof niet onoverbrugbaar, want wie goed kijkt, ziet, dat de twee helften tòch een eenheid vormen, omdat zij altijd weer geworteld zijn in een zelfde verlangen naar een steeds puurder, steeds verhevener 'zelf'. Tolstoj is zijn hele lange leven aan zijn eigen 'ik' aan het schaven geweest.

KIND, STUDENT, OFFICIER, SCHRIJVER

De komplexe Lev Nikolajevitsj Tolstoj, werd op 28 augustus 1828 als zoon van een rijke grootgrondbezitter en telg uit een oud adellijk geslacht geboren op het landgoed Jasnaja Poljana. Alhoewel hij al heel jong zijn ouders verloor – zijn moeder op zijn tweede, zijn vader zeven jaar later – , heeft hij hen later toch in zijn romanfiguren geportretteerd: zijn vader in Nikolaj Rostov in *Oorlog en Vrede*; zijn moeder, die in werkelijkheid vorstin Volkonskaja was, in Marja Bolkonskaja.
Wanneer zijn moeder is overleden, neemt tante Tatjana de zorg voor de kinderen op zich. Zij was een warme, liefdevolle vrouw die, getuige Tolstojs autobiografiese verhalen, hem een onvergetelijke, onbekommerde jeugd bezorgde. Het gaat pas mis met de komst van een jonge Franse leraar, St. Thomas, die Tolstoj tevens 'manieren' moest bijbrengen. De botsingen met deze kille, arrogante leermeester, over wie Tolstoj ons in de figuur van St. Jerome vertelt in *Jongensjaren*, zijn oorzaak van een levenslange afkeer van machtsuitoefening in welke vorm dan ook. Met een variant op Simone de Beauvoir zou je kunnen zeggen: Tolstoj werd niet als anarchist geboren, hij werd anarchist gemaakt'.
In *Kinderjaren* vinden we een 'zelfportret': een jongen van twaalf, dertien jaar die zichzelf lelijk vindt: dikke lippen, brede neus, kleine, diepliggende ogen. Zijn lelijkheid maakt hem schuchter en onhandig, waarvoor hij kompensatie zoekt in uitblinken in sport, kennis, dapperheid. Als vijftienjarige maakt hij zijn entree aan de universiteit van Kazan, waar hij Oosterse talen en rechten studeert. Vier jaar later komt hij alweer terug naar huis. De studie was niet zo'n sukses. Of dit aan Tolstoj lag, is niet geheel duidelijk. Peter Kropotkin vertelt (1), dat de leerstoelen in die tijd bar slecht bezet waren en suggereert dat er überhaupt weinig te leren viel. Terug op het landgoed, probeert Tolstoj verbetering te brengen in de levensomstandigheden

van de lijfeigenen, een poging die later zijn weerslag zal krijgen in *De morgen van een landbezitter*.
Erg gelukkig is Tolstoj in die tijd niet. Het is een periode van vallen en opstaan. Hij gaat naar St. Petersburg om er braaf te studeren, maar hij maakt niets dan schulden. Steeds schrijft hij in zijn brieven, dat hij nu ècht veranderd is en dat hij nú dit of dat goed gaat aanpakken, maar telkens mislukt het. Hij voelde dat hij niet in de grote stad hoorde, dat hij de 'liederlijke verlokkingen' niet kon weerstaan en verlangde dan weer intens naar het onschuldige platteland. Hij is dan ook blij, dat hij in 1851 als onderofficier bij de artillerie deel kan nemen aan de veldtochten in de Kaukasus en later aan de Krimoorlog.
Henriëtte Roland Holst wijst erop (2) dat Tolsojs Kaukasiese tijd van groot belang is geweest voor zijn ontwikkeling. Het oorlogsbedrijf valt voor Tolstoj in het niet. Hij geniet van het zich één voelen met de machtige natuur en in die natuur het gevoel van solidariteit met zijn 'broeders'. Het is een tijd van zelfbezinning, van een zuiver leven. Tolstoj floreert en publiceert in 1852 in het maandblad *Sovremennik* (Tijdgenoot) zijn eerste werk *Kinderjaren*, kort daarop gevolgd door *Jongensjaren*. De ondertekening, uitsluitend met initialen LNT vormde lange tijd een raadsel.
Het bijzondere van het jeugdwerk is, dat er hier een kind aan het woord is dat zijn kinderlijke gevoelens uitdrukt en wel zó, dat de lezer gedwongen wordt, volwassenen vanuit het standpunt van het kind te beoordelen. Als een der besten kan Tolstoj zich identificeren met de gevoelens en gedachten van zijn personages, zeker wanneer het om kinderen gaat. Wanneer hij over kinderen schrijft, wordt Tolstoj zelf een kind. Peter Kropotkin vertelt dat er een verhaal de ronde deed, dat Tolstoj en Toergenjev op hun omzwervingen een oud paard aantroffen, dat op een afgelegen landje stervende was. Tolstoj verplaatste zich onmiddellijk in de gevoelens van het paard en begon dienst treurige gedachten zó levendig te vertolken, dat Toergenjev, inhakend op de toen nieuwe ideeën van Darwin, uitriep: 'Ik ben er van overtuigd, Lev Nikolajevitsj, dat u onder uw voorvaderen paarden moet hebben gehad'.
Behalve het autobiografiese jeugdwerk levert Tolstojs krijgsperiode ons de *Sebastopolschetsen* op, die zich door hun gedetailleerdheid laten lezen als een dagboek, maar die door hun poëtiese karakter boven de sfeer van het dagboek uitgetild worden. Tolstoj verstaat de kunst het naakte detail tot poëzie te verheffen. Ook later, wanneer hij *Oorlog en Vrede* schrijft, kan hij putten uit een schat van herinneringen: hij kent het oorlogsbedrijf uit eigen ervaring.
Met de vrede van 1856 keert Tolstoj terug naar Jasnaja Poljana, maar niet lang daarna vertrekt hij met zijn broer Nikolaj voor een reis naar West–Europa. Bekend is dat Tolstoj op deze tocht Proudhon ontmoette, die toen in Brussel in ballingschap leefde. Ook de vriendschap met Toergenjev stamt uit deze jaren. Zij ontmoetten elkaar in Parijs, maar het toeval wil dat Toergenjev eveneens een landgoed bezat, niet ver van Jasjana Poljana. In Rusland werkte Toergenjev enthousiast mee aan de uitgave van de beroemde revolutionaire krant *de Klok*, maar het schijnt dat Tolstoj zich daar nooit voor heeft geinteresseerd. Het is ook vreemd dat hij nooit bevriend geraakt is met de radikale leiders van het tijdschrift *Sovremennik* die nota bene streden voor de bevrijding van de boeren en voor de vrijheid in het algemeen. Politiek geëngageerd was Tolstoj niet.
Ook hield hij zich verre van de jonge nihilisten, die toentertijd proklameerden wat Tolstoj een paar decennia later in praktijk zou brengen: wees het volk, leef als het volk. Een van de argumenten die Kropotkin hiervoor

aanvoert, is het feit dat er wellicht een tè grote kloof gaapte tussen de jongeren die heil verwachtten van een revolutionaire regering en Tolstoj die toen al een echte anti–étatist was. Mij lijkt het belangrijk dat de jongerenbeweging het geweld niet schuwde, terwijl Tolstoj absolute geweldloosheid propageerde.

PEDAGOGIESE ARBEID

Tolstoj keerde terug naar Rusland op het moment dat de lijfeigenen werden bevrijd. Een lang gekoesterde wens was daarmee in vervulling gegaan. Op Jasnaja Poljana begon hij zijn werk als pedagoog: een school voor boerenkinderen volgens puur anarchistiese principes en totaal los van de kunstmatige opvoedingsmethoden van Duitse pedagogen, die toen erg in zwang waren. Hij was wars van opgelegde discipline. In plaats van leerplannen uit te werken, waar de kinderen zich verder aan moesten houden, zei Tolstoj, moest de leraar van de kinderen zèlf leren, wat hij hun moest bijbrengen. Hij moest zijn leermethoden aanpassen aan de individuele bekwaamheden en eigenaardigheden van elk kind afzonderlijk. Tolstoj deed dit inderdaad zelf met zijn leerlingen en bereikte uitstekende resultaten. Differentiatie binnen klasseverband, streaming en setting, zouden 120 jaar later de scholen in rep en roer brengen; Tolstoj had het allemaal al bedacht en bracht het met liefde in praktijk. Toch moest de school dicht. Zoals zo vaak gebeurt, zagen de autoriteiten weinig heil in dit 'vrije gedoe' en toen Tolstoj op een dag niet op zijn landgoed aanwezig was, werd er door een aantal gendarmen huiszoeking gedaan. Elk hoekje en gaatje werd afgesnuffeld en de bezoekers lazen hardop uit het intieme dagboek dat Tolstoj al sinds zijn jeugd bijhield, en maakten er cyniese opmerkingen over. Nog meer huiszoekingen werden aangekondigd en Tolstoj dacht er over naar Londen uit te wijken. Hij liet aan Alexander II weten van nu af aan met een revolver op zak te lopen en de eerste de beste politieagent die zijn huis zou betreden, zou worden neergeschoten. Het pedagogiese tijdschrift *Jasnaja Poljana* bleef bestaan, maar de school moest gesloten worden.

GENIALITEIT

In 1862 trouwt Tolstoj met Sofia Andrejevna Behrs, dochter van een Moskouse arts. Het jaartal en het huwelijk zijn van grote betekenis, omdat Tolstoj in de 16 à 18 jaren die volgen, zijn meesterwerken zal schrijven: *Oorlog en Vrede* (1865–1869) en *Anna Karenina* (1872 – 1877). Natuurlijk zijn de gelukkige jaren met Sofie niet de enige voorwaarde voor Tolstojs bloei en meesterschap. Die andere voorwaarden zijn even gekompliceerd als de meester zelf: uitzonderlijk verfijnde zintuigen, die hem over een uitermate scherp waarnemingsvermogen doen beschikken, gekoppeld aan een ijzersterk geheugen. Hoe iets voelde (hout bijvoorbeeld), hoe iets geurde, hoe iets klonk, alles wordt in Tolstojs ziel en geheugen opgeslagen om er later – als was het een komputer – weer gaaf uitgehaald te kunnen worden. Daarbij komt dat het een grote, gezonde, vitale man was, die nooit iets mankeerde en die zelden moe was. Bovendien bezat hij een levendige fantasie die hand in hand ging met filosofiese reflexie.
En omdat Tolstoj zelf zo'n rijkgeschakeerd innerlijk leven had, weet hij dat ook mee te geven aan zijn helden, die mede daardoor nooit alléén–maar–held zijn, omdat zij altijd zwakheden bezitten die hen menselijk maken. Niets menselijks was Tolstoj vreemd. Elk konflikt, elk gevoel was hem vertrouwd. Hij stond open voor de tederste en fijngevoeligste gedachten en vocht tegen zijn 'vulgaire, lagere aandriften'. Omdat hij in principe elk van zijn personages hàd kunnen zijn, heeft

hij ze zo levensecht kunnen schilderen zonder een greintje gemaaktheid. Van alles had hij wat: met zijn enorme, atletiese lichaam en boerse trekken voelde hij zich aangetrokken tot de boeren en het volk. Zijn geest was toch meestal die van de grand seigneur, de vorst, die hij tenslotte was.

Een meester is Tolstoj in het de vinger leggen op *onbewuste* menselijke opwellingen en dat onderscheidt hem van andere groten: Balzac, Flaubert, Stendhal die altijd gevoelens en gedachten van hun personages uitdrukken die zij zich *bewust* zijn.

TOLSTOJ EN DE VROUW

Tijdens de harmonieuze jaren van zijn huwelijk, de tijd dat hij té gelukkig is om een dagboek bij te houden, schept Tolstoj in *Oorlog en Vrede* en in *Anna Karenina* prachtige, gave vrouwengestalten. Vrouwen vol zachtheid en liefde. Het lijkt of Tolstoj de liefde die hij van Sofie ontvangt, regelrecht doorgeeft aan zijn kreaties.

In *Anna Karenina* vinden we Tolstojs ideeën over huwelijk en gezin: voor de vrouw zag Tolstoj uitsluitend een taak als moeder en huisvrouw, een taak die al haar kracht eist en haar gehele leven vult, sterker nog: die haar 'eigen wezen verwerkelijkt'. Voor de man waren drie funkties weggelegd: hij vervulde een maatschappelijke taak, maar was op de eerste plaats echtgenoot (!) en vader. Wanneer het gaat om sexualiteit, is Tolstoj van mening dat deze nooit doel op zich mag zijn, maar uitsluitend middel tot voortplanting, dwz bestendiging van het menselijk leven.

Anna Karenina eindigt met Kitty, de beminnelijke, jonge moeder, blij met het echtelijk geluk met Ljewin. Zó moet de vrouw zijn. Een dergelijke overtuiging kan m.i. alleen maar begrepen worden tegen de achtergrond van Tolsojs eigen harmonie en geluk in die tijd. Had hij deze mening twintig jaar eerder verkondigd, ten tijde van zijn turbulente, stadse liefdesaffaires, dan zou hij zich zonder meer als hypokriet gemanifesteerd hebben. Vóór die gelukkige jaren en ook weer er ná is de verhouding van Tolstoj tot de vrouw bijna als die van een vrouwenhater. Zijn uitbundige, sexuele behoefte bleef onbevredigd en dat maakte hem vijandig en bitter. De vrouw was een verachtelijk wezen, uit op botte, sexuele lust, waar zij dan ook nog eens de man mee opzadelde, die slachtoffer werd van hààr lusten. De vrouwen die hij dan schept zijn òfwel echte wijfjesdieren, die àl wat slecht is in de man aanwakkeren, òfwel heiligen. Daar Tolstoj in zijn kreaties steeds zijn eigen gevoelens en ervaringen van het moment weerspiegelt, is het duidelijk, dat we hier met méér dan het klassieke literaire thema van 'de hoer en de madonna', te doen hebben.

Alhoewel Tolstoj dus schitterende vrouwen heeft gekreëerd, is het geen wonder dat het feminisme, met al haar literaire herontdekkingen, nooit met Tolstoj voor de dag is gekomen. Het zou een Maarten 't Hart erbij zijn!

KRISIS EN WEDERGEBOORTE

In de tweede helft van de jaren zeventig leed Tolstoj steeds vaker en heftiger aan depressies en krises. De heftigste van deze lamlendige perioden (1876 – 1881) hebben geleid tot wat wordt genoemd: Tolstojs geestelijke wedergeboorte. Dat deze krisis niet uit de lucht is komen vallen, blijkt wel uit een dagboekaantekening van Tolstoj zelf: 'Mijn krisis had misschien al vijftien jaar eerder kunnen komen, als niet een totaal nieuwe kant van het leven zich aan mij had geopenbaard: de liefde en het huwelijk'. Het huwelijk gaf dus uitstel, echter geen afstel.

Henriëtte Roland Holst somt verschillende oorzaken voor deze diepe innerlijke verandering op. Allereerst wijst zij erop, dat bij Tolstoj twee 'overgangen'

in zijn leven wellicht zijn samengevallen, nl de overgang van jeugd naar volwassenheid en van volwassenheid naar ouderdom. Als argument voert Roland Holst aan, dat iemand die zó ongelooflijk sterk was, met zo'n ernorme (ook sexuele) vitaliteit, eigenlijk aan één stuk door 'jong' is geweest. Als dan op zeker moment, veel later dan bij anderen, die overstelpende krachten gaan afnemen, is het voor Tolstoj alsof hij plotseling in een afgrond stort. Het zal ongetwijfeld waar zijn dat Tolstojs levensritme afweek van dat van de meeste mensen, maar dat Tolstojs puberteit en 'overgang' samenvielen, zoals Henriëtte suggereert, lijkt mij wat overdreven.

Een tweede oorzaak kan zijn gelegen in het feit, dat Tolstoj kort na elkaar drie jonge kinderen verloor en twee volwassenen, op wie hij bijzonder gesteld was, oa zijn pleegmoeder Tatjana. Als laatste oorzaak noemt Roland Holst de schok die Tolstoj in 1877 te verwerken kreeg tgv het uitbreken van de oorlog tussen Rusland en Turkije en zijn medelijden met de bevolking van Samara, die in datzelfde jaar werd geteisterd door hongersnood..

Welke de oorzaken precies zijn, vaststaat dat Tolstoj in deze jaren zódanig verandert, dat er algemeen van een bekering wordt gesproken. Michajlovskij, een kritikus van naam uit die tijd, schreef dat wellicht elke andere man zou zijn gevlucht in drank of zelfmoord. Tolstoj vluchtte in schrijven; schrijven voor het volk. Hoe ellendig Tolstoj zich in die periode gevoeld moet hebben, blijkt weer uit een fragment dat hij later in *Biecht* zou schrijven: 'Als er een fee naar mij toe gekomen zou zijn, die mij had aangeboden een wens voor mij in vervulling te doen gaan, dan zou ik niet geweten hebben, wàt te wensen. Ik zou niet eens hebben kunnen wensen de waarheid te leren kennen, omdat ik ongeveer wist, wat ik zou ervaren: de waarheid, dat het leven *onzin* is'.

Toch vindt hij een nieuw doel in zijn leven, omdat zijn nieuwe geweten hem twee eisen stelt. Allereerst moet hij zijn 'zinnelijke neigingen' overwinnen. Ten tweede moet hij zich losmaken uit de sociale verhoudingen waarin hij leeft. Leven als de miljoenen, leven als het volk, arbeiden op het land, voor je zelf zorgen. Een doelstelling, een leus die de nihilistiese jongerenbeweging van de Narodniki, zoals we zagen, al zó lang had gepropageerd en waarmee Tolstoj zich nu eindelijk verenigde.

Het valt hem uiteraard niet gemakkelijk afstand te doen van zijn oude gewoonten. Maar het leven komt hem hierbij te hulp. In 1882 helpt hij mee aan een volkstelling in Moskou. Op zijn tocht door de stad wordt hij gekonfronteerd met de meest erbarmelijke ellende en armoede. Het is alsof er in zijn ziel iets knapt en hij zich nu pas kan overgeven aan God, en daarmee aan het zich inzetten voor de lijdende mensheid. Hij ziet het belang in van afstand doen van alle sociale voorrechten, want eigendom is de wortel van alle kwaad. Tolstoj wijst de schuldigen aan: de bezittende klasse, die het volk uitbuit; de Staat; de Kerk, die het volk dom houdt en tenslotte de kunst en de wetenschap, omdat zij de werkelijke zin van het leven verhullen. Tolstoj pakt zijn pen en legt zijn nieuw verworven inzichten neer in *Wat moeten wij doen?* Hij wil zich inzetten voor een nieuwe, rechtvaardige maatschappij, gedreven door ethiese motieven. Hij wil gewetens wakker schudden.

TOLSTOJ EN MARX

Een vergelijking met Karl Marx dringt zich hier op, en wel omdat beiden hetzelfde ideaal voor ogen stond; de verschillen in de manier waarop zij dat ideaal beleden, zijn echter zeer groot. Omdat aan deze materie alléén al een artikel zou kunnen worden gewijd, zal ik hier moeten volstaan met een

schetsmatige indruk van verschillen en overeenkomsten tussen deze twee wereldverbeteraars. Het religieus–ethies besef van Tolstoj is bij Marx vervangen door het technies–ekonomiese. Marx werkt wetenschappelijk–objektief, Tolsoj werkt intuitief. Het verschil in denken en aanvoelen neemt niet weg, dat zij beiden de kapitalistiese maatschappij even drasties afwezen.

Waar Marx de techniese ontwikkeling bewonderend gadeslaat, moet Tolstoj die met zijn enorme liefde voor de natuur, wel afwijzen. Marx zet zich in voor een klasse, het proletariaat, en verdeelt de mensheid in bezittenden en bezitslozen. Tolstoj zet zich in voor de totale menseheid. Elke mens, rijk of arm, is een schepsel dat verlangt naar het hogere in het leven.

Wanneer Tolstoj tot het inzicht komt dat partikuliere eigendom verwerpelijk is, de wortel van alle kwaad, erkent hij meteen de verwerpelijkheid van de Staat. Hierin stemt hij overeen met Marx. Beiden zagen de Staat als machtsinstrument in handen van de heersende klasse. Om die Staat te doen verdwijnen, propageerde Tolstoj de ontkenning ervan: dienstweigeren, belasting weigeren, en weigeren om welk staatsbaantje dan ook te vervullen. Burgerlijke ongehoorzaamheid was het thema van talloze artikelen die Tolstoj in die jaren schreef, maar de literaire schrijver in hem ging niet verloren, en zo publiceerde hij tussen 1881 en 1896 een aantal verhalen, oa *De dood van Iwan Iljitsch*, de *Kreutzersonate* en *Volksvertellingen*.

HET EINDE

De innerlijke verandering werd ook aan de buitenkant zichtbaar. Tal van gewoonten en voorliefdes zette Tolstoj overboord ter vervolmaking van zijn nieuwe ideaal. Alkohol, tabak, op jacht gaan, weelde, het werd allemaal taboe verklaard. Soberheid en kuisheid waren het parool, hoewel het met dat laatste, naar ik heb begrepen, niet zo best wilde lukken. In betrekkelijke eenzaamheid –zijn vrouw en kinderen leefden hun gerieflijke leven van grootgrondbezitters immers gewoon voort– vocht hij voor verbetering van de ellendige omstandigheden der boeren; hij vocht voor de afschaffing van lijfstraffen, voor vrijheid van godsdienst en onderwijs.

Zelf was hij flink in botsing gekomen met de orthodoxe kerk, vanwege zijn interpretatie van het Evangelie. In 1901 werd hij geëxkommuniseerd als altheïst en ketter. Deze veroordeling deed zijn populariteit bij de intellektuele jeugd in binnen- en buitenland groeien, mede waardoor Jasjana Poljana toen al een bedevaartsoord werd. Het heeft Tolstoj pijn gedaan, dat zijn vrouw met wie hij zich zólang zó verwant had gevoeld, niet kon meegaan in zijn nieuw verworven inzichten en er soms zelfs tegen in opstand kwam. Toen Tolstoj voorstelde hun grond onder de boeren te verdelen en veel eenvoudiger te gaan wonen, sprak zij daar haar veto over uit.

Henriëtte Roland Holst schildert Sofie wel erg lelijk af, wanneer zij schrijft dat Sofie 'met haar kortzichtigheid en bekrompenheid' Tolstoj niet begreep. Ik denk dat we bewondering voor Sofie moeten hebben, want, hoe begrijpelijk het ook is, uiteindelijk liet Tolstoj háár in de steek en stond zij overal alleen voor: de opvoeding van dertien kinderen, de niet bepaald doorsnee huishouding, de zorg voor het land en de betrekkingen met Tolstojs uitgevers.

Overigens zijn de Tolstojanen decennia lang geneigd geweest aan Sofie de zwarte piet toe te spelen. Zij zou een hysterika zijn geweest die niets van haar geniale man had begrepen. Pas de laatste tijd, waarschijnlijk door toedoen van het feminisme, wordt Sofie in ere hersteld, zoals in *Married to Tolstoj* (3) en zoals in *Oorlog en Vrede met Tolstoj* (4), waar we lezen: 'Als

er iemand is geweest, die haar man heeft begrepen en als een leeuwin heeft gevochten voor Tolstojs schrijverschap, het gezin en het huwelijk, dan is het Sonja (5) geweest, terwijl juist zij daarvoor niets dan verachting en onbegrip heeft geoogst'.
Diep in zijn hart beseft Tolstoj dat hij eigenlijk totaal zou moeten breken met alles wat hem omringt: dat hij zou moeten weggaan. Wat hij heeft gedaan om zijn geweten te sussen is maar half: hij heeft de landgoederen op naam van zijn vrouw en kinderen laten zetten; hij leeft alleen in een eenvoudige kamer, die hij zelf wil onderhouden; hij werkt op het land als de boeren. Maar voor de buitenstaanders levert dat toch meer een plaatje van een excentrieke landheer op. En ook Tolstoj zelf voldoet het niet. Hij voelt zich schuldig over de halfslachtigheid van zijn daden. Drie keer heeft hij willen wegvluchten. De afscheidsbrieven aan Sofie getuigen ervan. Afscheidsbrieven waarin zijn liefde voor haar tòch de boventoon voert en waarin geen klacht of verwijt te horen is. Ook zijn laatste brief aan haar eindigt met: ik heb je lief. Toen pas zette hij de stap definitief. Op 29 oktober 1910 verliet hij in alle vroegte, met medeweten van zijn dochter Aleksandra, het landgoed.
Om een juist inzicht te krijgen in deze drastiese maatregel, kun je er niet omheen je Tolstoj voor te stellen in de situatie waarin hij verkeerde. Hij was over de tachtig, maar dat hij zich uit het sociale verkeer van zijn milieu had losgemaakt, betekende niet, dat hij niet met twee benen midden in de wereld stond. Tel Amnesty International, Onkruit, De Kleine Aarde, Het Humanisties Verbond en de Coornhertliga bij elkaar op en je hebt een beeld van de veelomvattende werkzaamheden van Tolstoj in die dagen. Zijn schriftelijk werk getuigt ervan: dat varieert van artikelen ter verbetering van de bijenteelt of het paardenfokken tot aan smeekschriften, verzoekschriften en pamfletten, die betrekking hebben op misstanden bij veroordelingen, meestal van dienstweigeraars. Tolstojs uitstraling en aantrekkingskracht waren door al deze aktiviteiten enorm. Ik stipte zojuist al even aan, dat Jasnaja Poljana toen al een bedevaartsoord was, waardoor Tolstojs leven nog publiekelijker was, dan wanneer het breed zou zijn uitgemeten in Story of Privé. Dit publiekelijke leven was voor Tolstoj ondraaglijk. Hij verlangde nog slechts rust en stilte om met zijn geweten en met God in het reine te komen.
Alhoewel algemeen van 'vlucht' wordt gesproken, lijkt de tocht toch ook symbolies, een laatste geplande daad. Tolstoj is 82 jaar, de anarchist was door de kerk verstoten, de christen zet nu koers naar kloosters en de kerk. Eerst houdt hij halt bij het klooster waar zijn zuster Marja als non had geleefd en vervolgens bij dat van Optina, waar hij zich, als het aan hem had gelegen, in 1881 in had willen terugtrekken.
Het schijnt dat hij daar heeft willen spreken met de abt Varsonofy, die tien dagen later, toen Tolstoj stervende was, nog tevergeefs een interview met hem trachtte te hebben. Later loopt hij alsmaar rond de kerk, alsof hij iets zoekt, maar het is niet duidelijk of hij naar binnen wilde. (6).
Tolstoj verliet zijn huis om eenzaamheid en vrede te vinden, maar het geheim was snel verklapt. Journalisten en een filmploeg spoedden zich naar het station van Astapovo om getuige te zijn van Tolstojs doodsstrijd in het spoorwegwachtershuisje. Sinds de Dreyfus–affaire had niets zó de aandacht van de wereld getrokken, als nu de dood van de man die tijdens zijn leven al een legende was: Lev Nikolajevitsj Tolstoj.

NOTEN

(1)	*Petr Kropotkin, Ideale und Wirklichkeit in der russischen Literatus; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1975 (p. 112-153)*
(2)	*Henriëtte Roland Holst - van der Schalk, Tolstoi, zijn wezen en zijn werk. Rotterdam 1930.*
(3)	*Cynthia Asquith, Married To Tolstoj; London, 1960.*
(4)	*Prof. dr. F.O. van Gennep, Oorlog en Vrede met Tolstoj, een artikelenreeks in In de Waagschaal, jrg. 1980.*
(5)	*Sofie of Sonja. Deze twee namen vind je naast elkaar, evenals de achternaam: naast Behrs ook Bers.*
(6)	*Henry Gifford, Tolstoy; Oxford University Press, 1982.*

Deze illustratie is afkomstig uit de door de libertaire uitgeverij Spreeuw (postbus 411, Utrecht) uitgegeven bundel maatschappijkritiese strips "Lekker fris". De uitgave bevat werk van een twaalftal tekenaars (van wie enkelen ook aan De AS hebben meegewerkt) en kost 10 gulden.

TOLSTOJ EN GEWELDLOOSHEID

Wim van Dooren

In ons gewone taalgebruik betekent geweldloosheid zeker niet volledig afwezig zijn van geweld, hoe vreemd dit ook mag klinken. Was dit wel het geval, dan waren geweldloosheid en machteloosheid synoniem, hetgeen niet zo is: wie geweldloos opereert, voelt zich daardoor juist machtig. Geweldloosheid heeft een beperkter betekenis: het wordt meestal gebruikt voor de afwezigheid van fysiek geweld, terwijl psychisch geweld niet wordt uitgesloten; overigens is het heel moeilijk die twee vormen van geweld uit elkaar te houden, als 'geweld' inhoudt het opleggen van mijn wil aan een ander, dan is er vaak een mengeling van fysieke en psychiese middelen, en is het bovendien in veel gevallen eerder een kwestie van taktiek dan van principe of meer voor fysiek dan wel voor psychisch geweld wordt gekozen. Diegene is het meest 'weerbaar', die niet of zeker niet alléén op fysieke middelen vertrouwt. Ook kan de dreiging met fysiek geweld alleen al, zonder het gebruik ervan, tot gewenste resultaten leiden.

Een van de grote problemen bij het vaststellen of er wel of niet geweld wordt gebruikt, is het vaak onopvallende karakter ervan. Zo is er een zinvol onderscheid te maken tussen geinstitutionaliseerd geweld en verzetsgeweld, waarbij duidelijk moet zijn, dat beide vormen werkelijk geweld inhouden, hoewel de eerste vorm vaak zo vanzelfsprekend is, dat deze als het ware onzichtbaar is geworden. Dit nog des te meer, wanneer hier òf alleen maar psychies geweld wordt gehanteerd òf slechts impliciet wordt gedreigd met het gebruik van fysiek geweld. In onze moderne staat is het aantal gebieden met geinstitutionaliseerd geweld legio; de belangrijkste voorbeelden zijn het militair en politioneel apparaat, het juridies apparaat en de opvoedingsorganisatie.

Nu is het wel mogelijk, dat de onvermijdelijkheid van al deze soorten van geweld wordt geconstateerd, en dat alleen bepaalde excessen, vooral in het gebruik van fysiek geweld, worden afgewezen, maar daarmee is de principiële vraag niet gesteld. Dit is de vraag naar het recht, dat een mens en/of een instituut, belichaamd in mensen, zouden hebben om überhaupt geweld, van welke soort ook, te gebruiken. Hier gekomen, is het van belang te luisteren naar wat Tolstoj op dit punt ons te zeggen heeft. Het is zeker niet zo, dat Tolstoj altijd een zelfde standpunt heeft ingenomen ten aanzien van het probleem van de geweldloosheid, integendeel: hij heeft pas op late leeftijd een soort 'bekering' meegemaakt tot een zeer principieel christelijke houding. Voor die tijd maakte hij geen probleem van geweldgebruik, getuige de boeiende beschrijvingen daarvan in zijn romans, zoals bijv. in *Oorlog en Vrede*.

Toen Tolstoj zich eenmaal had overgegeven aan de christelijke moraal, zoals die in het Nieuwe Testament en dan met name in de Bergrede wordt gepredikt, wilde hij alle uitspraken daarvan zeer letterlijk opvatten. Het gebod van naastenliefde hield daarom voor hem in een volkomen afzien van enig middel om een ander de eigen wil op te leggen met andere woorden: een volledige geweldloosheid op elk terrein. Zo heeft volgens Tolstoj niemand, geen mens en geen instituut, enig recht om geweld over anderen uit te oefenen. Tolsoj bekommert zich daarbij niet om de verschillende soorten van geweld, die onderscheiden kunnen worden, fysiek of psychies, geinstitutionaliseerd of

verzetsgeweld. Alles is immoreel en onrechtmatig. In de praktijk leidt dit tot de konsekwentie, dat zelfs elke vorm van tegengeweld ongeoorloofd is. Tolstoj beroept zich hiervoor op de bijbeltekst 'weerstaat niet de boze'. Als (voor ons schrijnend) voorbeeld vertelt hij van een dorp, waar alle inwoners zich rustig door plunderende kozakken lieten uitmoorden zonder enig verzet te bieden. Het lijkt een extreem–fatalistiese houding, maar Tolstoj meent, dat op den duur deze houding als enige in staat zal zijn om geweld te doen ophouden. Als ander voorbeeld is zijn verhaal over 'Iwan de dwaas' aan te halen. Deze Iwan had een rijk gesticht zonder leger, waardoor de welvaart hoog was door het ontbreken van de defensiekosten. De afgunst van een andere tsaar was groot: hij viel met zijn leger binnen, maar kon geen oorlog voeren, omdat er geen verzet werd geboden. Het meest gruwelijk optreden bleef onbeantwoord, zodat de soldaten volledig demoraliseerden. Het slot is: 'Het gehele leger verstrooide zich'

We moeten hier erop letten, dat Tolstoj stilzwijgend een ander argument voor geweldloosheid aanvoert. Naast de morele eis komt nu het takties argument: op den duur is geweldloosheid nuttiger. Nu komen we daarmee op een hellend vlak. Als het om taktiek gaat, zou het gebruik van psychies (tegen)geweld ook wel eens zijn vruchten kunnen afwerpen en daarmee geoorloofd zijn. Tolstoj heeft inderdaad later zelf deze konsekwentie getrokken en zich beperkt tot het afwijzen van fysiek geweld. Eerder hebben we al gezien, hoe moeilijk het is om dit zuiver te onderscheiden.

Tegen een moraal van volledige geweldloosheid zijn ook nog andere argumenten ingebracht. Het is zeer gevaarlijk om mensen volledig af te houden van enige vorm van verzet, zodat het kwaad zijn gang kan gaan. Daarbij is de vraag van verantwoordelijkheid voor het voltrekken van dat kwaad schijnbaar omzeild: het lijkt alsof alleen degene die het kwaad metterdaad voltrekt daaraan schuldig is en degene die het passief ondergaat schone handen houdt. Dit is echter niet het geval! Wie in staat is kwaad te verhinderen en dit niet doet, is minstens medeschuldig daaraan. Helaas heeft Tolstoj in zijn streven naar morele zuiverheid dit niet onderkend. Overigens moeten we nu niet een verkeerde konklusie trekken en denken, dat zodoende het geweld moreel gerechtvaardigd kan worden. Tolstoj had gelijk, dat dit onmogelijk is. Hij had evenwel geen gelijk, toen hij meende, dat het mogelijk zou zijn eraan te ontkomen om (indirekt) geweld te voltrekken en dan schone handen te houden.

Toch is een zo principiële houding als die van Tolstoj bijzonder zinvol, waar die ons kan leren om met veel minder geweld toe te kunnen in allerlei situaties. Geweld is dan nèrgens meer vanzelfsprekend, maar moet per geval verantwoord worden, àls dat mogelijk is. Tolstoj wijst aan, waar in de wetgeving overal geweld aanwezig is, waar in de opvoeding dwang wordt gebruikt. Het enige kriterium voor de opvoeding moet volgens Tolstoj juist 'vrijheid' zijn, de opvoedingsmethode zonder discipline is de beste. Dit geldt natuurlijk evenzeer voor de gehele maatschappij: alle dwangwetten moeten worden afgeschaft – één van de ergste uitvloeisels daarvan vinden we in de militaire dienstplicht. Individueel moet ieder weigeren zich daaraan te onderwerpen. Tolstoj geeft daarvoor veel (nog steeds aktuele!) argumenten: het leger is een averechts middel, omdat het vernietigt, wat het zegt te verdedigen; het leger wordt meer voor binnenlands dan voor buitenlands gebruik bestemd; het is (zeker op den duur) voor iedereen voordeliger zich aan de militaire dienst te onttrekken.

Als Tolstoj zich tegen bestaande instituten, tegen de staat, de kerk, het

leger, enz. verzet, heeft hij zijn eigen principiële passiviteit van het begin opgegeven. Ook al kunnen we hem misschien nog niet beschuldigen van het gebruik van (tegen)geweld, toch vinden we nu bij hem een vorm van weerbare geweldloosheid, die dicht bij een vorm van psychies geweld ligt. Zo kunnen we weer eens duidelijk zien, dat een volledig principiële houding in de praktijk niet door te voeren is. Evenmin dat het voor iemand mogelijk is schone handen te houden. Per situatie moeten we het beste kiezen uit al die oplossingen, die geen van alle 100 procent goed zijn.

TOLSTOJ OVER ONDERWIJS EN OPVOEDING

Simon Radius

Tolstojs opvoedingsopvattingen vinden we niet alleen in zijn strikt pedagogiese geschriften, maar ook in de godsdienstfilosofiese en maatschappijkritiese geschriften en trouwens ook over het hele literaire oeuvre verspreid. De pedagogiese geschriften omvatten zes artikelen, briljant van gedachten en getuigend van een grote kennis van zaken: over volksopvoeding, het onderwijs in de basisvaardigheden (lezen, rekenen, schrijven), een uitvoerige interpretatie van de Russiese leerplichtwet, over opvoeding en kultuur, over vooruitgang 'we vragen niet om vooruitgang, maar om welzijn voor iedereen', en of we de kinderen van de boeren kunnen bekwamen in het schrijven van belletrie' (ja, zeker).

Al deze geschriften zijn van 1862. Zo ook het lange verslag van de school die Tolstoj op zijn landgoed Yásnaya Polyána in Tolla (zo'n 175 km ten zuiden van Moskou) had gesticht. Ook werden er in het distrikt Tolla 14 scholen opgericht, die in dezelfde geest van bijna absolute vrijheid funktioneerden. De school werd in 1849 opgericht, moest in 1862 sluiten evenals de sinds 1859 opgerichte scholen (voor de kinderen van boeren, soldaten, huishoudelijk personeel, etc.). In 1869 mocht de school op Y.P. weer open, tot deze in 1875 definitief werd opgeheven. De school op het landgoed telde 40 leerlingen, 4 leerkrachten, er waren drie klassen, elke dag vier tot vijf uur les maar dat kon uitlopen tot desnoods tien uur, er waren twaalf leergebieden en er werd geen les gegeven in de zomermaanden als de kinderen op het land hielpen. Tolstoj zelf is een drietal jaren zeer aktief bij de school betrokken en daarover schrijft hij zeer indringend en modern (1). Tolstoj behoort met Paul Robin, Louise Michel, Francisco Ferrer en Sebastien Faure tot de groep mensen die de libertaire (anarchistiese) opvoedingsleer in praktijk brachten. Van hen heeft Tolstoj de grootste invloed, tot in onze dagen (Neill, Goodman, Dennison, Illich) uitgeoefend.

In 1857 reist Tolstoj door Europa om de onderwijssystemen te leren kennen van de Duitse landen, België, Frankrijk, Engeland, Zwitserland en Italië. Een openbare exekutie (guillotine) in Parijs vervult hem met walging en is voor hem een van de duidelijkste voorbeelden dat regeringen erop uit zijn de burgers te demoraliseren en tot onderworpenheid op te voeden. In 1860/61 herhaalt hij de reis en heeft hij urenlange gesprekken met Proudhon, die al twee jaar in Brussel leeft en die dan bezig is met *La guerre et la paix*.

De invloed van die gesprekken vinden we terug in Tolstojs grootste roman

Oorlog en Vrede en in zijn opvoedingskonsept dan in het pedagogiese geschrift doortrokken is van het begrip 'education intégrale' een kernbegrip van Charles Fourier, dat door Proudhon en Bakoenin is overgenomen en sindsdien centraal bestanddeel is gebleven van de libertaire pedagogiek: opvoeding en onderwijs vormen een onverbrekelijke eenheid met de produktieve arbeid vanaf het begin van de schooltijd, door Fourier al omstreeks 1810 geformuleerd.

De invoering van de leerplicht wordt in de Europese landen, net als in Rusland als een sociale daad van de regeringen voorgesteld. Maar als de regering tot schoolbezoek dwingt, vindt Tolstoj, dan zal die school wel niet zo'n beste inrichting voor kinderen zijn. Weliswaar zijn de erfelijke standsvoorrechten in Rusland afgeschaft, zo ook de slavernij (1861), maar de samenleving is hiërarchies gebleven en de slavernij heeft plaats gemaakt voor andere vormen van onderdrukking zoals de exorbitant hoge schoolgelden die de boerengezinnen eenvoudig niet kunnen opbrengen. Maar de overheid krijgt op deze wijze wel vat op de verdeling van de maatschappelijke kansen van de nieuwe generatie.

In 1862 al heeft Tolstoj de drie hoofdfunkties van de overheidsschool geformuleerd: het organiseren van de kwalifikatie, de selektie en de aanpassing. Binnen dat kader speelt zich in de school de omgang met de kinderen af: dagelijks zes uur lang, stil achter de tafeltjes en in de banken, zonder bewegingsvrijheid, de hersenen volgepompt met kennis zonder relatie tot de levende werkelijkheid. In Marseille had hij een jongen gesproken die beweerde dat Hendrik IV vermoord was door Julius Caesar, maar diezelfde jongen wist het verhaal van de Drie Musketiers, dat hij voor een paar centimes gekocht had, precies te vertellen. Zo, aldus Tolstoj, draagt de school bij tot de 'verdomming' van de kinderen. Van het vrolijke beweeglijke, van nature leergierige kind wordt een bevreesd, vermoeid en verveeld kind gemaakt.

Die school is voor Tolstoj de ontkenning van hetgeen hem voor ogen staat. 'School' is voor hem niet primair een gebouw waarin opzettelijk geleerd wordt. 'School' is een situatie die zich overal kan voordoen waar de ene mens op een ander inwerkt zodat er zicht ontstaat op jezelf, de ander en de samenleving. In alle vrijheid uitgeoefend en in alle vrijheid aanvaard. Dat kan net zo goed gebeuren in een museum, bibliotheek of schouwburg als tussen de koeien, in de keuken en –onder bepaalde voorwaarden– op school. 'School' is de aktiviteit die uitgaat van mensen, dieren en dingen die bij anderen kultuurprocessen stimuleert. Deze processen geven vorm aan het gedrag, het handelen, de belangstelling en het karakter van de kinderen als zij in een sfeer van volstrekte vrijheid plaatsvinden zodat de processen van de zelfregulatie hun werk kunnen verrichten.

KULTUUR

In het opstel *Opvoeding en Kultuur* gaat Tolstoj diep in op het pedagogies begrippenarsenaal dat tot in onze dagen de gemoederen bezighoudt en dat in de verschillende talen weer allerlei andere nuances vertoont: de trits 'Erziehung, Unterricht, Bildung'; opvoeding–leren–vorming; enz.

Op een van zijn reizen had Tolstoj ook kennisgemaakt met de Duitse filosoof Diesterweg (2) die van mening was, dat die onderscheiding niet zo belangrijk was, omdat het om een onlosmakelijk geheel van begrippen gaat die alle aspekten vormen van het opvoedingsterrein, 'en hij sprak met een zekere boosaardige ironie over hen, die aan de onderscheidingen wilden vasthouden'. Hoewel hij de indruk wekt dat ze het tenslotte eens werden, maakt hij zich toch erg druk om de onderscheidingen tegen elkaar af te gren-

zen. Zeer terecht. Waar het immers om gaat is, dat het dwangkarakter, het travesti -karakter (3), en het affirmatief karakter van de onderwijs– en opvoedingsprocessen op geen enkele wijze in een begrip wordt uitgedrukt, waardoor we opvoeding in wat Tolstoj noemt 'vitale' zin taalkundig kunnen onderscheiden van de niet–vitale opvoeding (dwangopvoeding). We kunnen dan twee dingen doen: zoals Tolstoj het oplost, of zoals we het doorgaans doen. Doorgaans is zoals bijvoorbeeld J. Celmas doet als hij de tegenstelling 'education en éducastration' en 'éducateur' en 'éducastreur' onderscheidt. Ch. Fourier en V. Considerant spraken van de 'école mutuelle' en de 'ecole liberticide', de 'wederkerige' en de 'vrijheidsdodende' school. Het is de gebruikelijke manier waarop we tegenstellingen scheppen tussen opvoeding en vrije opvoeding. Tolstoj doet het anders. Hij reserveert het begrip 'opvoeding' in zijn geheel voor het totaal van de negatieve (dwangmatige, ideologiese en maatschappijbevestigende) aspekten van de opvoedingsprocessen. Daarmee is hij de onbetwiste voorloper van wat wij nu 'anti–pedagogiek' noemen (4).

'Opvoeden' is voor Tolstoj een tot beginsel gemaakte tendens tot moreel despotisme. 'Opvoeden wijst op een verschijnsel dat de onontwikkelde toestand van het menselijke denken aantoont, en behoort dus niet tot de fundamentele intelligente aktiviteit van mensen'. Het gaat om het lage streven om een ander precies zo te willen maken als jezelf bent. 'Opvoeding is een aktiviteit die met voorbedachte rade een kind of een ander overeenkomstig bepaalde patronen wil vormen en in bepaalde vormen wil gieten'. Dat is niet geoorloofd, het is steriel, en ... het is onmogelijk. Dank zij welke oorzaken is 'opvoeding' ontstaan? Hij noemt er vier: *Familiale*: ouders willen het kind maken, zoals zijzelf zijn of zouden willen zijn, en zolang het recht van het kind op vrije ontplooiing en ontwikkeling niet erkend is kunnen we daar weinig aan doen.

Religieuze: zolang mensen geloven dat mensen die hun geloof niet aanvaarden niet gered zullen worden, zal een mens elk kind waarover hij/zij zeggenschap heeft volgens zijn/haar leerstellingen opvoeden.

Gouvernementele: de regering heeft behoefte aan mensen die zij voor bepaalde doeleinden kan gebruiken. Daarom organiseert zij onderwijs voor militairen, rechters, ingenieurs, artsen enz. Als de regering geen dienaren heeft zou er geen staat kunnen zijn. Vandaar.

Maatschappelijke: zij die de toon aangeven (de bourgeoisie, de ambtenaren, de voorname kooplieden) hebben behoefte aan 'gekwalificeerd personeel aan helpers, handlangers en medeplichtigen.

De aanval van Tolstoj richt zich voornamelijk op het kwaad van de opvoeding veroorzaakt onder punt 3. Normaliter richten de aanvallen zich op 1 en 2, zegt hij, maar wat is er normaler dan dat ouders willen dat hun kinderen worden als zij, of zoals zij wilden zijn? Wat is er normaler dan dat ik een kind opvoed volgens de overtuigingen die ik waarachtig als de juiste zie? Maar nooit hoort men klagen over de opvoeding van de regering. Maar als de regering zijn dienaren nu eens opvoedt in haar eigen belang en niet in ons eigen belang? Hoe kan het dan, dat er nooit geklaagd wordt? 'Ik geloof omdat we de stem niet horen van degeen die ons aanvalt, omdat niet in druk verschijnt wat hij zegt, bijv. via de hoogleraar uit zijn zetel. Aan de basis ligt één en hetzelfde principe: het recht overgedragen aan een mens of een klein groepje, in de school, de kostschool of de universiteit, om van andere mensen te maken wat zij willen' (118) De universiteiten zijn niet beter dan onze kostscholen: in hen ligt de wortel van alle kwaad 'het despo-

tisme van de staat waartegen niemand de hand opheft'. Zoals de kostschool leert dat er geen redding is als je geen piano kunt spelen of Frans converseren zo hebben de regeringswijsneuzen overal universiteiten gesticht voor de studie van alle wetenschappen in hun hoogste ontwikkeling'. (119) Voor wie? Voor de kinderen van hen, die exklusief van de kultuur bezit hebben genomen.
Maar het doel van de universitaire instituten behoort te zijn de verspreiding van kultuur onder het grootste aantal mensen, van alle klassen: van de kinderen van de burgers, de herbergiers en het huishoudelijk personeel. En dan spreken we niet over volstrekt ontoepasbare kennis over de juiste antwoorden die gegeven moeten worden op de vragen tijdens de examens. Maar dan praat ik over het mysterie van de kultuurverwerving, onafhankelijk en onzichtbaar tot stand gekomen ondanks de lege inhoud van de colleges van de professors. 'De universiteit traint niet mensen zoals de humaniteit ze behoeft, maar die de corrupte maatschappij nodig heeft, om even nutteloze mensen op te voeden als zij zelf is'. (137 vv).
Maar, voegt hij eraan toe, de school is een van die organiese delen van de staat die niet afzonderlijk bekeken en beoordeeld kunnen worden omdat zijn waarde alleen bestaat in een groter of kleinere overeenkomst met de overige delen van de staat. Twintig jaar eerder verwijst ook Max Stirner naar Diesterweg, als hij tot een volkomen gelijke gedachtenuitkomst komt: Diesterweg hamert dan wel steeds op het 'belevingsprincipe'. (veel eigen beleving en aanschouwelijkheid) maar zonder enige opwekking om met de 'geest' verder te werken en daaruit te produceren. Alleen formeel en materieel africhten wordt beoogd en alleen 'geleerden' komen voort uit het huishouden van de humanisten en alleen 'bruikbare burgers' uit dat van de realisten, die allen niets dan onderdanige mensen zijn. Zoals ook in bepaalde andere gebieden laat men ook op de pedagogiese terreinen de vrijheid niet tot doorbraak komen, en de kracht van de oppositie niet aan het woord komen: men wil onderworpenheid' (5).

INTEGRATIE

'De school is echter alleen maar goed als ze kennis heeft genomen van de fundamentele wetten volgens welke de mensen leven' Hoe noemen we dan die 'andere' school en 'andere' opvoeding (het begrip 'opvoeding' kan nauwelijks omzeild worden!). Daarvoor gebruikt hij een Russies woord, waar volgens Tolstoj in geen enkele taal een goed vervangend woord voor bestaat, namelijk 'óbrazovánie'. Het betekent 'kultuur', maar verwijst ook naar het begrip 'beeld' (orba is ikoon), zowel als 'vorm', en wat 'ontstaan' is, wat 'geboren' is. Het gaat dus om beeldvormings processen tussen mensen en dingen waardoor kultuur geboren wordt. We zouden kunnen omschrijven –en praktiese voorbeelden geeft hij in zijn artikel over de opmerkelijke literaire prestaties van zijn 'boerenkinderen'– de verbeeldingsrijke inwerking van mensen op elkaar, waardoor de natuurlijke nieuwsgierigheid om te leren intakt blijft en het eigen denken in hoge mate gestimuleerd wordt. Het is kenmerkend voor de dominante opvoedingsprocessen dat voor deze 'kultuurprocessen' nooit een term is gekonstrueerd. Het gaat om atopiese processen (niet zoals de heersende), om logies–oniriese processen (logos/rede/oneiros/verbeelding). Binnen deze processen maken we ernst met het feit, dat we volgens Tolstoj nooit kunnen weten wat iemand moet leren, afgezien van de basisvaardigheden. Over dat laatste hoef je echter niet zo lang te doen. Dennison is zelfs van mening dat een kind tussen 6 en 10 jaar 'spontaan' leert lezen in een stad die zo vol staat

van teksten.
Het zal duidelijk zijn, dat die revolutionaire school naar Tolstojs oordeel niet kan onstaan door hervorming van de oude school. Ons hele onderwijsstelsel is geheel de vrucht van de toenemende ondergraving van de zinvolle produktieve arbeid onder de kapitalistiese arbeidsdeling. De school draagt zelf de splitsing in hoofdarbeid(ers) en handarbeid(ers) stelselmatig verder en bevordert de gevoelens van onderwaardering van de handarbeid. De nieuwe integrale school is voor Tolstoj, in het voetspoor van Fourier, de kiemcel van de vrije revolutionaire samenleving. Maar, voegt hij eraan toe: velen kunnen gerust zijn. Het ziet er niet naar uit dat binnen honderd jaar (hij schrijft 1862) al die instituten (scholen, universiteiten) uitgestorven zullen zijn en dat dan vrije instituten zullen zijn gevomd, die als grondbeginsel hebben de vrijheid voor de lerende generaties om te leren wat, en hoe en wanneer zij willen.

NOTEN

(1) *L. Tolstoj – On education (Chicago 1972, 2e ed) Uit deze uitgave wordt geciteerd;*
L. Tolstoj – Die schule von Jasnaja Poljana (Pandora 1976)
Tatjana Tolstoi – Ein leben mit meinem Vater (Knaur 1980)

(2) *Friedrich Diesterweg (1790 – 1866). Aanhanger van Pestalozzi, pleitte voor het algemeen volksonderwijs zonder geheugenballast. Zijn kritiek op de school, die hij aan de kontrole van de kerk en de staat wilde onttrekken, wekte veel ergernis en leidde ertoe dat hij zich in 1850 terug moest trekken;*

(3) *Travesti – verkleding. Beeldende term van Fourier voor wat wij nu 'ideologies' noemen. De belangen van de heersende groep worden 'verkleed' met verbloemende taal. Stefan Zweig spreekt in zijn artikel over Tolstoj over de 'Umfälschung' van de machtsdrift, in nationale aspiraties en gevoelens. (in Drei Dichter ihres Lebens' Insel 1928).*

(4) *Zie Ekkehard von Braunmühl – Anti–pädagogik (Beltz 1980, 3e druk); Otto Engelmeyer (ed) – Die Antiautoritätsdiskussion in der Pädagogik (Schindele 1973);*
Johannes Beck/Heiner Boehncke (ed) – Jahrbuch für Lehrer 1978 (Rowohlt)
Michael Winkler – Stichworte zur Antipädagogik (Klett 1982); George Dennison – The lives of children (Random House 1969); Lernen und Freiheit, aus der Praxis der First Street School (März 1971);

(5) *Das unwahre Prinzip unserer Erziehung, oder Humanismus und Realismus (Rheinische Zeitung, april 1842; Pandora 1976)*

(6) *E. Lozinskii – Fourier, Tolstoi, Pisarev (in 'Pedagogicheskii Listok', jaargang 1908 nr 6 en 7);*
G. Vitali – Tolstoy pedagogista (Palermo 1915)

TOLSTOJ EN DE ROMANTIEK

Anton Constandse

De verhouding van Tolstoj tot de Romantiek is altijd duidelijk geweest. Hij had een diepe afkeer van de stad en de industrie, hij verfraaide het beeld van het landleven en in verscheidene opzichten wilde hij 'terug tot de natuur', de term waarmee men de denkwijze van Rousseau pleegt aan te duiden. De Romantiek is eeuwig, en vooral in de vorm van weerzin tegen de civilisatie ten gunste van het kontakt met planten– en dierenrijk (en de sterrenhemel, die zoveel rust geeft!) kan men haar bij de oudste Chinezen, Indiërs en Grieken al vinden. Toen Rousseau de vraag, of 'kunsten en wetenschappen hebben bijgedragen tot zuivering der zeden' ontkennend beantwoordde, kwam hij ten dele tegemoet aan reaktionaire vooroordelen tegen de ervaringswetenschap, de techniek, de industrialisatie en ook tegen de sociale onrust, die zich in de achttiende eeuw openbaarde bij boerenarbeiders en het proletariaat.

Van zulk een reaktionaire neiging is ook Tolstoj vaak beschuldigd, met name van het ontvluchten van de noodzaak van een gewelddadige revolutie. Nog tijdens zijn leven is hij in uiterst linkse kringen op wrange wijze gehoond, omdat hij het proletariaat het wapen wilde onthouden van het opstandige geweld, en omdat hij de verkorting van de arbeidstijd en de verhoging van de produktiviteit door middel van fabrieken en van een wetenschappelijke nijverheid niet wilde bevorderen. In de romantiek van Rousseau had men soortgelijke vormen van de afkeer van het moderne bestaan kunnen vinden, en een voortdurende overdreven verheerlijking van het landleven, indien daarin meer gelijkheid en broederschap zouden gaan overheersen. Maar de Romantiek, ook in de studies en uitspraken van Rousseau -en hoeveel te meer van Tolstoj!- heeft altijd revolutionaire aspekten getoond door de kritiek op de civilisatie, semifeodaal of kapitalisties was. De uitbuiting, de ophoping van rijkdommen, de steeds perfekter bewapening, de sociale neurose door de heftige konkurentiestrijd, dat alles had natuurlijk - men vindt het onderstreept in de grote studie van Henriëtte Roland Holst uit 1930 tot gevolg dat de rebellie er door werd aangewakkerd.

Wat Rousseau aangaat, de ongelijkheid en de privé–eigendom wortelen volgens hem in de beschaving en inzoverre kan men de mensen er persoonlijk niet verantwoordelijk voor stellen, want die beschaving is een kwaad. Tolstoj waardeerde deze passage uit *La Nouvelle Héloïse* van Rousseau: 'Ik vind in de eenvoud der dorpen meer kenmerkende trekken, meer zelfstandig denkende mensen, dan binnen het eenvormige bestel van de bewoners der steden, waarin iedereen zich voordoet zoals de anderen zijn, eerder dan zoals hij zelf is . . . . Het is mijn doel aan welgestelde lieden te tonen dat het landelijke leven en de landbouw genoegens bieden, die ze in de steden niet kunnen kennen; dat er smaak, keuze en verfijning kunnen heersen; dat een verdienstelijk mens die op zijn eigen grond zelf boer zou willen worden er een goed leven kan leiden; dat tenslotte de zachtaardigste gevoelens er een samenleving kunnen bezielen op een aangenamer manier dan de geijkte taal der salons doet, waarin onze bittere lachjes op een wat trieste wijze de vrolijkheid vervangen, die men er niet meer kent'.

Men zal later de invloed van zulke beschouwingen ook vinden bij David Thoreau, die in zijn boek *Walden* de harmonie met de natuur in en buiten

ons heeft pogen te schetsen. Zijn studie over *De burgerlijke ongehoorzaamheid* heeft omstreeks 1850 een golfbeweging ingeluid, die tenslotte zowel Tolstoj als Gandhi en Martin Luther King heeft bewogen tot hun rebellie en hun propaganda voor lijdelijk verzet. In de beweging die streefde naar de oprichting van agrariese kolonies, kommunes en produktieve associaties, vrij-socialisties en antimilitaristies, vaak ook vegetaries; onder de voorgangers van hetgeen thans de stichters van biologiese tuinen beogen, was de gedachtenwereld van Rousseau en van Tolstoj sterk aanwezig.

NATUUR

Bij Rousseau is de grondtoon deze dat de maatschappij een vorm is geworden van drukkende dwang. 'Ik haat daarvan het ongemak (la gêne) en ik haat dit dodelijk'. De 'natuurmens' (feitelijk een fiktie, want we kennen die niet) zou vrij zijn omdat hij slechts in kleine verwantschappen zou leven, niet gedrukt door menigten, met een minimum aan banden. Die vloeiden voort uit erotiek en solidariteit met vrouwen en kinderen. Nu moge zulk een voorstelling van het verleden in 'kleinschalige gemeenschappen' een illusie zijn, de gevolgen ervan waren wel vaak revolutionair. Men kan in het werk van Rousseau tientallen slagzinnen vinden tegen de kwalen van onze civilisatie, en de socialisten hebben dan ook rijkelijk uit deze voorraad geput. Uit zijn *Emile* bijvoorbeeld: 'De algemene geest der wetten van alle landen is het steeds begunstigen van de sterke tegen de zwakke, van degene die bezit tegen degeen die niets bezit. Deze schaduwzijde der wetten is onvermijdelijk en zonder uitzondering'. In zijn *Contrat Social* geldt als kleinste kwaad de beperkte, overzienbare gemeenschap, waarin de burgers niet vertegenwoordigd worden door afgevaardigden, die als meesters optreden. Wie de wetten maken moeten ze ook uitvoeren, wie ze moeten toepassen hebben het recht ze te ontwerpen, een voorbeeld van volkomen soevereiniteit van het volk, omdat alle machten dan in één hand zijn. Het volk regeert dus zichzelf.

Als socialistiese gedachte is ze zeer vruchtbaar geweest, bijvoorbeeld in de theorieën omtrent een radenrepubliek. De moeilijkheid van de opvatting is, dat de maatschappij dan ook een vrijwillige verbintenis zou moeten zijn, een verband waaruit men zou kunnen uittreden, terwijl dit in uiterste konsekwentie niet mogelijk is. En een kompromis van de enkeling met de samenleving, van minderheid en meerderheid, moet dus wel worden overwogen, evenals de voorwaarden waarop dit kompromis zou kunnen berusten. Niettemin is de gedachte van een *direkte demokratie* bij Rousseau aanwezig, en niet minder bij Tolstoj, die er terecht anarchistiese konklusies uit heeft getrokken. Hij citeerde eens Rousseau in deze zin: 'Een vrij volk gehoorzaamt, maar dient niet; het heeft leiders, maar geen meesters', toen het ging om het volgen van 'hogere – zij het altijd menselijke – normen'.

Er was nog geen sprake van dat Rousseau, die zich in allerlei tegenstellingen verloor, tot een anarchistiese idee zou zijn gekomen, terwijl dit met Tolstoj wel het geval was. Deze had echter duidelijk de invloed van de Franse dromer ondergaan. En er was ook verwantschap tussen schuwheid van Rousseau – tenslotte ontaard in vervolgingswaan – en de ontreddering die Tolstoj voelde in zijn kontakt met de van boven af gedisciplineerde maatschappij.

Het zou te ver voeren ook te wijzen op gelijkenissen in beider opvattingen over de religie, gebaseerd op bewondering voor de natuur, hoewel die toch ook vol is van wreedheid en strijd tussen de soorten. Het 'deïsme' van Rousseau, waarin de naam van God nog werd gegeven aan een soort 'eerste oor-

zaak' (logies onhoudbaar natuurlijk) poogde het Universum als menslievende Oerbron te redden. Bij Tolstoj kan men iets dergelijks vinden, als hij gelooft dat de mens 'niet voorbestemd' is voor staat en militarisme. Overigens is de naam God bij Tolstoj later vooral een term voor een bovenpersoonlijk, algemeen–menselijk geweten, zoals in de verhandeling *Het Koninkrijk Gods is binnen in u*. In 1901 is Tolstoj geëxkommuniceerd uit de grieks–orthodoxe (Russiese) kerk. Maar al sinds zijn vijftiende jaar droeg hij geen christelijk kruis meer, wel vaak een medaljon met een portret van Rousseau, wie hij al spoedig nazei dat 'de opvoeding het kind bederft en niet verbetert'. De natuur van de mens was volmaakter dan de samenleving, zo zei hij met Rousseau.

Nadat hij afscheid had genomen van zijn militaire loopbaan, in 1856 toen de verschrikkelijke Krimoorlog geëindigd was, maakte hij een eerste reis naar West–Europa. Hij kwam er in verzet tegen de 'westerse beschaving', maar waardeerde romantiese figuren als George Sand. Later, in 1861, bracht hij een bezoek aan Proudhon, toen slachtoffer geworden van het regime van Napoleon III. Het boek van Proudhon *Oorlog en Vrede*, in 1864 in het Russies vertaald, gaf Tolstoj aanleiding tot het kiezen van deze titel voor zijn onvergelijkbare roman over de Napoleontiese periode.

ETHIEK

Tenslotte nog een opmerking over de Romantiek. Ze wordt gekenmerkt door heimwee, gevoel van eenzaamheid, onwennigheid in de samenleving maar ook door een emotioneel verzet tegen de techniese disciplinering van het persoonlijke leven. Bovendien kan zij een uiting zijn van de onmogelijkheid, zich aan te passen aan de regelen van een autoritaire maatschappij. Deze houding behoeft nog niet in te sluiten, dat de rebellie socialisties zou moeten zijn. Grote schrijvers als Heinrich Heine en Multatuli, ongetwijfeld romantici, hebben echter beiden vaak aan de zijde gestaan van het proletariaat, en zonder tot een bepaalde socialistiese stroming te behoren hebben ze baanbrekend werk verricht voor velerlei vormen van emancipatie.

Degenen die niet begrepen, waarom Tolstoj zich christelijk en evangelies bleef noemen, mogen daarbij bedenken, dat in de bedoelde Romantiek veelvuldig Christus werd gezien als een tragiese held, gekruisigd in zijn strijd tegen de politieke en godsdienstige autoriteiten van zijn tijd. De tegenstelling tussen de Jezus van de Evangeliën en de Paulus van het gezag kon worden onderstreept aan de hand van bijbelteksten. Herhaaldelijk heeft Tolstoj een beroep gedaan op verstand en rede. En hij heeft (in *Wat is mijn geloof?*) geschreven:'Het is vreselijk om te zeggen, maar soms heb ik bij mezelf gedacht: als de leer van Christus, met het hele kerkelijke onderwijs dat daarop stoelt, in het geheel niet zou hebben bestaan, dan zouden de inwoners van hetgeen nu de christelijke wereld wordt genoemd veel dichter staan bij wat ik christendom noem: een verstandige leer omtrent het goede dat in het leven moet worden nagestreefd. Het zedelijke onderricht van alle profeten der mensheid zou voor hen niet gesloten gebleven zijn'. Veel meer dan religieuze gronden waren ethiese idealen kenmerkend voor de normen van zijn oordelen, ondanks de vaak evangeliese terminologie. Ook dit kwam in de romantiese literatuur vaak voor.

TOLSTOJ OVER STAAT EN RECHT

Thom Holterman

De Duitse staatsrechtgeleerde van sociaaldemokratiese huize H. Heller, erkende in Tolstoj het prototype van de anarchisten. Konsekwente anarchisten moeten iedere toepassing van macht en elke daarop stoelende maatschappelijke organisatie afwijzen. Omdat Heller zag dat Tolstoj aan zijn omschrijving van anarchisme voldeed, verhief hij hem tot anarchisties voorbeeld. Het kwam Heller als sociaaldemokraat goed uit om de 'echte' anarchisten in de hoek te zetten van de politiek impotenten. Met overige anarchisten kon hij vervolgens afrekenen. Zij huldigden niet de opvatting van Tolstoj en waren dus geen anarchisten maar verwarde dwazen. Hellers schema is vanzelfsprekend veel te simplisties..

Misschien is Tolstoj een uitnemend christen der oude kerk, zegt Domela Nieuwenhuis over hem, een anarchist in de moderne zin van het woord is hij niet. Levensgenieting is het streven van hen, niet levensverzaking zoals van Tolstoj. De opvattingen van Tolstoj staan inderdaad in het teken van de (levens–) verzaking. Hij zet aan tot dienstweigering; niet alleen van militaire ook van burgerlijke dienst. Je zal alles moeten weigeren wat je met de staat in aanraking brengt. De staat is de heerschappij der slechten!
Heersen wil vaak zeggen: anderen dwingen te doen, wat men niet zou willen worden aangedaan. De staat afwijzen is het heersen van de staat afwijzen. De vraag is of de staat ook nog iets anders kan doen dan heersen. En indien zo, dan is het de vraag of we nog met 'de' staat te maken hebben, zo zullen velen zeggen.
De aanval van Tolstoj op de staat koncentreert zich op punten waarin overeenstemming is te zien met denkbeelden van anarchisten. In verschillende aktiviteiten als konsekwentie van de aangehangen visie komt dit tot uiting zoals daar zijn: weigering van militaire dienst, belastingbetaling en het afleggen van de eed. Tolstoj zag echter een onderscheid tussen wat hij voorstond en wat anarchisten uitdroegen.
Anarchisten, zo meende hij, met hun aanstichten van oproeren, zijn lang niet zo gevaarlijk voor regeringen als op zichzelf staande personen, die hun persoonlijke weigering op diverse terreinen luid verkondigen.
Tolstoj ervoer dat toenmalige anarchisten de regeringen met uitwendige middelen trachtten te bestrijden. Daarin zag hij dat ze niet gevaarlijk konden zijn, omdat de regeringen over verfijndere middelen, en bovendien op oneindig groter schaal, beschikten. Hij meende in dit verband dat mensen (hij zag christenen daartoe in staat), die inwendig alle beginselen van heerschappij vernietigden waarop de staat is gegrondvest, veel gevaarlijker waren voor de staat.
Het onderscheid dat hier aan de orde is, rust op twee visies. In de ene visie wordt het bestaan van de staat begrepen als een resultante van menselijke passiviteit en afhankelijkheid. Vaak is dan beter te spreken over knechtschap (een vooral psychologiese faktor). Verzet daartegen moet putten uit innerlijke, individuele kracht. Het weerstaan van het boze, in de verschillende weigeringsvormen tot uitdrukking gebracht, kenmerkt zich door geweldloosheid. Tolstoj stond dit voor. En de Duitse anarchist G. Landauer liet zich, in de door hem voorgestane strategie gericht op het streven naar een andere maatschappij, daardoor leiden.
In de andere visie wordt de staat gezien als van buitenaf opgelegde over-

heersing. In plaats van over knechtschap, ware hier te spreken over heerschappij. Deze dient begrepen te worden als een vooral sociaal–ekonomiese faktor. Bakoenin en Kropotkin stelden hun strategie ten behoeve van een andere maatschappij daarop in.
Deze twee visies leidden tot verschillende opvattingen over de doel/middelen relaties in anarchistiese kring. De visie van Tolstoj en Landauer resulteert in een zeer nauwe relatie tussen doel/middelen. Dat spreekt uit het devies: wat je wil bereiken, moet je nu reeds leven (bijv. door het opzetten van produktie/konsumptie–koöperaties en kommunes). In de visie van Bakoenin en Kropotkin wordt dit niet zonder meer afgewezen. Echter het opzetten van en deelnemen aan (arbeiders–) strijdorganisaties, bijv. de vakorganisaties, wordt benadrukt. Dit vereist een aktieve opstelling in de bestaande maatschappij, terwijl vanuit de eerste visie, door een passieve opstelling, onthouding ervan wordt gepredikt.
De 'onthouding', die de volstrekte ontkenning van staat en recht met zich mee brengt, welke Tolstoj verkondigde, leidt tot zelfdestruktie. Daarop wees Domela Nieuwenhuis reeds. De raad van Tolstoj opvolgen maakt het onmogelijk te leven in de bestaande maatschappij. Het zou neer komen op levenslange gevangenschap, op vrijwillig verhongeren, op zichzelf van kant maken, aldus Domela. Kortweg: de opstelling schiet zijn doel voorbij.
Het is in onze maatschappelijke situatie onmogelijk elke vorm van maatschappelijk organisatories verband te verwerpen. Dit is nog wat anders dan alles klakkeloos over je heen te laten gaan. Het plegen van verzet én het streven naar levensgenieting hoeven elkaar niet uit te sluiten. Evenmin sluiten maatschappelijk–organisatoriese verbanden per definitie het kwade in. Tolstoj kon ondertussen, verblijfhoudend in de bossen van een verlaten streek van Rusland, wellicht geheel anders denken. Wat hij dacht kan slechts opgaan voor hem en mensen die in soortgelijke omstandigheden kunnen verkeren (vóór hem in de USA en dat ook maar voor enkele jaren, D. Thoreau). Tolstoj kon, gedacht vanuit die situatie, ook recht verwerpen. Wanneer we echter recht opvatten als een samenstel van normen, waarop mensen vrijwillig hun gedrag doen berusten, spreken we over iets anders dan opgelegde wetten. Tolstoj koncentreerde zich op de *wet*, die hij als heersvorm verwierp. Maar betekent dit dat daarmee elk anderssoortig regel-geleid gedrag probleemloos kan worden verworpen?
Een auto–rijdende anarchist zal in Europa rechts houden, niet omdat hij gehoorzaam wil zijn of is aan de wet, maar omdat hij niet wil verongelukken en laten verongelukken. Tolstoj zou geen auto rijden; noch als bestuurder, noch als lifter.

POLITIEKE VORMING

In de kolofon op blz. 1 van de vorige aflevering van De AS, gewijd aan 'politieke vorming', staat foutief de aanduiding nr. 55. Zoals op het omslag van die aflevering staat aangegeven betreft het echter een dubbelnummer (55/56). Verder is de inhoudsopgave van 55/56 niet geheel juist. Ten Hendriks schrijft over 'tegendraads opvoeden', terwijl Rudolf de Jong de auteur is van het artikel over de 'moderne school in de VS'.

TOLSTOJANISME IN NEDERLAND

Hans Ramaer

Wanneer we het anarchisme (in Nederland) in histories perspektief bezien, dringt zich de vraag op of we het kunnen opvatten als een onderdeel van de arbeidersbeweging (1). Sinds de jaren 60 is het anarchisme geenszins een beweging van arbeiders, maar ook in eerdere perioden stuiten we op problemen indien we het als een klassebeweging opvatten. Daarom lijkt het verhelderender het anarchisme te beschouwen als een beweging van specifieke buitenstaanders. De socioloog Norbert Elias, van wie de theorie van gevestigden en buitenstaanders afkomstig is, meent namelijk dat het klassemodel van Marx een te beperkt kader biedt voor de analyse van machtsrelaties in de samenleving.

Gevestigden, aldus Elias (2), monopoliseren de machtsposities in de maatschappij en verdedigen deze buitensluiting van de overigen met een beroep op hun superioriteit. Buitenstaanders zijn volgens gevestigden inferieur; een inferioriteit die kan verwijzen naar ekonomiese, sociale, kulturele, fysieke of andere onderschikking. Vanwege hun ideologiese opvattingen zouden we anarchisten dan ook kunnen beschouwen als specifieke buitenstaanders die zich tegen de gevestigde orde keren.

Het voordeel van een dergelijk kader is dat de Nederlandse christen–anarchisten of Tolstojanen in dat geval zonder bezwaar ingepast kunnen worden in het anarchisme als sociale beweging. Doordat de Tolstojanen merendeels 'kleine luyden' waren en (daarmee samenhangend) een andere visie op ekonomiese machtrelaties hadden dan vrije socialisten en syndikalisten, rekenen we hen niet tot de arbeidersbeweging. Maar door hun verzet tegen de staat als monopolist van dwang– en geweldsmiddelen en hun sterke gerichtheid op verandering van gevestigde normen en waarden, zijn de Tolstojanen wel degelijk anarchistiese buitenstaanders geweest.

Terugblikkend in de tijd valt op hoezeer het anarchisme in Nederland steeds ethies georiënteerd is geweest. Het was vanaf zijn ontstaan een 'dominees anarchisme', waaraan vooral door (voormalige) predikanten –Domela, Schermerhorn, De Ligt– vorm is gegeven (3). Dit geldt des te sterker voor het Tolstojanisme, een levensbeschouwelijke stroming die waarschijnlijk nergens zo zijn sporen heeft nagelaten als in Nederland.

De rus Leo Tolstoj, gevierd romanschrijver, raakte aan het eind van de vorige eeuw bekend als maatschappijkritikus, met name in de kring van Nederlandse predikanten en theologiestudenten. Geheel nieuw waren de denkbeelden die Tolstoj verkondigde overigens niet. De kritiek die hij op kerk en staat had, was al eerder door andere christenen geuit, maar de konsekwenties die de Russiese graaf er in het dagelijkse leven uit getrokken had, maakten diepe indruk. In geschriften als *Het Koninkrijk Gods* en *De slavernij van onze tijd* zette Tolstoj uiteen dat de Kerk – het geïnstitutionaliseerde christendom – oorlog, geweld en staatsmacht bevorderd had en daardoor het evangelie verloochend had. Vanwege zijn kritiek op de staat wordt Tolstoj tot het anarchisme gerekend en aangezien het evangelie zijn uitgangspunt vormde, is hij veelal christen-anarchist genoemd.

Kern van Tolstojs opvattingen is zonder twijfel het verwerpen van iedere vorm van geweld en ook in het Nederlandse Tolstojanisme is de geweldloos-

heid of weerloosheid het centrale beginsel geweest. "Onder 'weerloosheid' verstonden de Nederlandse christen-anarchisten", zo zegt Jochheim (4), 'een weliswaar individuele stellingname die niettemin maatschappijveranderend was. Dat laatste kan niet voldoende benadrukt worden. 'Weerloosheid' pretendeerde een maatschappelijke strategie te zijn om de kapitalistiese samenleving te overwinnen ....' Uit dit beginsel van geweldloosheid vloeide voort dat de Tolstojanen de militaire dienstplicht verwierpen. In 1896 weigerde een inwoner van Middelburg, zijn schutterdienst te vervullen en Tolstoj reageerde op die antimilitaristiese daad met het vlugschrift *Het Einde nadert!* Dat was weliswaar niet het geval, maar het christen–anarchisme sprak in Nederland zodanig aan dat kort daarop het eerste nummer van het tijdschrift *Vrede* kon verschijnen.
Bovendien sloten de Nederlandse Tolstojanen zich aaneen in de Internationale Broederschap. De naam was ontleend aan de religieuze broederschap van de Doekhoboren, een gemeenschap van Russiese boeren, die het gezag van kerk en staat verwierpen, militaire dienst weigerden en daardoor hevig vervolgd werden door het tsaristiese bewind. Van deze Internationale Broederschap maakten predikanten als Baehler, Schermerhorn, De Koe en Kijlstra deel uit. Daarnaast treffen we namen aan als die van Van der Veer, de hoogleraar Van Rees, de student Lod. van Mierop en de ingenieur Felix Ortt. Ortt was de meest ijverige publicist onder de christen–anarchisten en ook de drijvende kracht achter *Vrede*, dat de veelzeggende ondertitel 'Orgaan ter bespreking van de praktijk der Liefde' voerde.
'Liefde', schreeft Ortt (5), 'dat is zich zelf vergeten, niet zoeken en jagen naar eigen persoonlijk geluk, tijdelijk op aarde of in het hiernamaals, maar het vinden van het eeuwige geluk door zich te geven aan en op te gaan in anderen.' In het begrip 'liefde' vatten de christen–anarchisten zowel hun levensbeschouwing als hun levenshouding samen, want het ging erom, aldus Ortt, dat men 'brak met de onheilige manier om de Liefde alleen goed voor de theorie te achten, doch niet voor de praktijk te aanvaarden ...' (6).
In het dagelijks leven waren de Tolstojanen dan ook met recht anarchisten van de daad. 'De praktijk der Liefde' leidde allereerst tot de al genoemde geweldloosheid die overigens niet alleen tot uiting kwam in hun antimilitarisme. Het leger als instituut van dwang en geweld moest volgens de christen – anarchisten (onder meer) bestreden worden door individuele dienstweigering, gezien de toenmalige strenge bestaffing ervan een persoonlijk offer waarover niet te licht gedacht mag worden. Bovendien waren de Tolstojanen vanwege hun principiële geweldloosheid tegenstanders van vivisektie en voorstanders van vegetarisme. Ze streefden echter niet slechts een onbaatzuchtige levenshouding na, waarin geen plaats was voor hebzucht, dwang en geweld, maar propageerden ook een gezond en rein leven. Deze Rein Levensbeweging kenmerkte zich door geheelonthouding, niet roken, het dragen van reformkleding en puriteinse opvattingen over sexualiteit. Prachtige, maar niet altijd praktiese idealen. Perdeck, die een tijd in de kring van de christen–anarchisten verbleef, noemt hen in zijn herinneringen dromers, mensen die hun dromen voor grotere werkelijkheid hielden dan de werkelijkheid zelf (7).
Toch drong dit asceties ideaal door in de jeugdbeweging die ook rond de eeuwwisseling ontstond. Harmsen (8) ziet daarom overeenkomsten tussen het vrije jeugdidealisme van voor de eerste wereldoorlog en het humanitair–idealisme van de Tolstojanen. Verder is er de invloed van de idee van geweldloosheid op de ontwikkeling van de antimilitaristiese beweging in

Nederland. De bestrijding van het militarisme immers was het cement dat anarchisten, hoe verschillend hun opvattingen vaak waren, bijeenhield. Maar de vrije socialisten, de anarchisten rond Domela Nieuwenhuis, reageerden weinig positief op de aktiviteiten van de Tolstojanen. Met name de idee van weerloosheid en het vegetarisme stonden veraf van het dagelijks leven van de arbeidersklasse. Voor de proletariër was het probleem veeleer òf hij genoeg te eten zou hebben dan wat hij zou mogen eten!

Ook het kolonisme van de christen–anarchisten werd door de vrije socialisten met gemengde gevoelens bezien. Bij het streven hun opvattingen in praktijk te brengen waren de Tolstojanen terecht gekomen bij de koloenievorming. Het kolonisme was een beweging waaraan in die jaren de naam van de arts en literator Frederik van Eeden verbonden was en kwam er kort gezegd op neer dat gelijkgestemden zich op het platteland vestigden om er op socialistiese manier te produceren en te konsumeren. Voor dat doel werden werk– en leefgemeenschappen gesticht. De vorming van kolonies, zoals dergelijke kommunes toentertijd genoemd werden, kan beschouwd worden als een aktiviteit buiten de maatschappij, waarbij men zich van die maatschappij afwendde, maar tevens de maatschappij het voorbeeld wilde geven. Zo betrok een aantal Tolstojanen hun in 1900 in Blaricum gebouwde koloniehuis met 10 hectare grond, maar het experiment liep al spoedig op een mislukking uit. Drie jaar later vertrokken de meeste bewoners. Weliswaar waren de vijandigheid van de lokale bevolking en de onderlinge onenigheid debet aan deze mislukking, maar de voornaamste redenen waren de te hoog gespannen verwachtingen en de te geringe vakbekwaamheid van de merendeels intellektuele kolonisten. Dàt althans was de mening van de vrije socialist Luitjes die na een verblijf van nog geen jaar in de kolonie teleurgesteld vertrok (9).

Voor de Tolstojanen was anarchisme identiek aan 'broederschap' (10). In het tijdschrift *Vrede* (later voortgezet als *Vrede–tijdschrift* en vanaf 1907 als *De Vrije Mensch*) en in hun brochures keerden de christen–anarchisten zich tegen de staat; niet omdat de Tolstojanen, zoals Ortt uiteenzette, gekant waren tegen een organisatie die dijken onderhoudt en voor postverzending zorgt, maar omdat de staat 'ons in strijd met ons geweten dwingt tot de krijgsdienst, tot het betalen van belastingen voor dit en andere doeleinden die ons tegen de borst stuiten ....' (11). Een christen–anarchist moest boven staatsgezag èn egoïsme staan. Vandaar dat de Tolstojanen, evenals andere anarchisten ook opkwamen voor gelijkberechtiging van de vrouw en vrije huwelijken propropageerden.

Niettemin verschilden de christen–anarchisten in één belangrijk opzicht van syndikalisten en vrije socialisten, en wel in hun opvatting van kapitalisme. Het kapitalisme beschouwden zij als het profiteren van het werk van anderen, wat voortkwam uit een verkeerde mentaliteit. Socialisme was voor de Tolstojanen in laatste instantie een kwestie van ethiek en niet van het bezit van produktiemiddelen. 'Zolang de zelfzucht het drijvende beginsel in de mens blijft', aldus Ortt (11) 'zolang zal de verwezenlijking van de socialistische idee belemmerd worden –, zelfs al wordt het kapitalisme ten onder gebracht.' Daarom moest de individuele kapitalist ervan overtuigd worden dat 'een bescheiden bestaan door flink werken, veel gelukkiger is dan een ruim bestaan door uitbuiting." (11).

De broederschap die de Tolstojanen nastreefden had dus als konsekwentie dat zij hun verzet niet richtten tegen personen, groepen of klassen, maar tegen onrecht als abstrakte resultante van egoïsme. Het is deze 'Entpersonalisierung' die ten grondslag ligt aan de

geweldloze konfliktoplossingen die de christen–anarchisten voorstonden.(12) Hoewel het Tolstojanisme al lang over zijn hoogtepunt heen was toen in 1914 de wereldoorlog uitbrak, gaf het toch belangrijke impulsen aan het antimilitarisme dat zich sindsdien heviger begon te manifesteren. In het Dienstweigeringsmanifest van 1915, dat door de christen–socialisten, anarchisten, Tolstojanen en revolutionaire socialisten werd ondertekend, herkennen we onmiskenbaar de opvattingen van Tolstoj. Maar belangrijker nog lijkt dat uit deze incidentele samenwerking op dienstweigeringsgebied een samengaan van Tolstojanisme en christen-socialisme groeide. Dit religieus–anarchisme, waarvan de in 1920 opgerichte Bond van Religieus Anarcho–Communisten (BRAC) de exponent was, bouwde voort op het Tolstojaanse geweldloosheidsbeginsel. De religieus–anarchisten vatten de geweldloosheid echter aktief op; voor hen was het overwinnen van het geweld geen kwestie van weerloosheid, maar van geweldloze weerbaarheid.

NOTEN

(1) *Vlg. Hans Ramaer, Anarchisme en wetenschap, in Klinker, blad van de subfaculteit maatschappijgeschiedenis Erasmusuniversiteit Rotterdam, nr. 1 (1981), p. 12 - 17.*

(2) *Norbert Elias en John L. Scotson, De gevestigden en de buitenstaanders. Utrecht/Amsterdam 1976, p. 7 - 47.*

(3) *Vlg. Hans Ramaer, De piramide ter tirannie – anarchisten in Nederland. Amsterdam 1977, p. 15. Kritiek op deze typering bij Guus van Schöll, Dienstweigering in Nederland voor de tweede wereldoorlog. Zwolle 1981, een overigens goed overzicht over onder meer Tolstojaanse dienstweigering. Zie voor hetzelfde onderwerp tevens Greet Heijmans en Annelies Koster, De geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereeniging 1904 - 1921. Den Bosch/Nijmegen 1980 (skriptie). Hierin wordt onder meer beschreven hoe de Tolstojanen buiten de IAMV werden gehouden vanwege hun principiële geweldloosheid.*

(4) *Gernot Jocheim, Antimilitaristische Aktionstheorie, Soziale Revolution und Soziale Verteidigung. Assen/Amsterdam 1977, p. 101.*

(5) *Geciteerd bij A.J.C. de Vrankrijker, Onze anarchisten en utopisten rond 1900. Bussum 1972, p. 100.*

(6) *Geciteerd bij J. Giesen, Nieuwe Geschiedenis – het antimilitarisme van de daad in Nederland. Rotterdam zj (1923), p. 10.*

(7) *Albert Perdeck, Nakend op de fiets. Den Haag 1967.*

(8) *Ger Harmsen, Blauwe en rode jeugd. Assen 1961 (herdruk Nijmegen zj. 1972). p. 98 ev.*

(9) *T. Luitjes, Theorie en praktijk van binnenlandsche kolonisatie. Bussum 1902. Voor de koloniebeweging in het algemeen, zie Frans Becker en Johan Frieswijk, Bedrijven in eigen beheer. Nijmegen 1976.*

(10) *Rudolf Jans, Tolstoj in Nederland. Bussum 1952 noemt het anarchisme van de Tolstojanen een streven naar konsekwente gelijkheid (p. 98).*

(11) *Felix Ortt, Denkbeelden van een christenanarchist. Rotterdam 1917 (derde druk), p. 52, 61 en 69.*

(12) *De term is van Jochheim, p. 103. Zie in dit verband tevens W.J.*

Simons, De invloed van Tolstoj en Gandhi op de Nederlandse vredesgedachte, in Handboek voor de vredesbeweging. Den Haag 1954.

BOEKBESPREKINGEN

GESCHIEDENIS VAN ONDEREN

Er is de laatste tijd een toenemende belangstelling onstaan voor 'geschiedenis van onderen', dwz voor het dagelijkse leven van groepen mensen die niet tot de éliten behoorden. In de Angelsaksiese landen – en nu ook in Nederland op gang komend – is het vraaggesprek een goed middel om dit soort geschiedschrijving van de grond te krijgen. Het is de methode die 'oral history' genoemd wordt. Het aksent ligt daarbij op interviews met mensen die voordien (bijna) niet aan het woord zijn gekomen, de 'basis' dus, om een modieuze term te gebruiken.

Als 'oral history' krities wordt toegepast, kan een nauwelijks bekend verleden in kaart worden gebracht. Krities wil zeggen dat de interviewer – ondanks sympathie voor en solidariteit met de geinterviewden – eenzijdigheid en manipulatie moet vermijden. Dat dit niet steeds lukt, blijkt uit de door Link uitgegeven verhalen over het leven van Limburgse mijnwerkers vòòr en na de oorlog. Het onderwerp is belangrijk genoeg en het feit dat een ex-mijnwerker bij de samenstelling van het boek werd betrokken, verdient waardering, maar helaas is het door de manier van samenstellen een dubieus soort propagandageschrift geworden. (wie precies wil weten hoe een en ander in elkaar steekt, verwijs ik naar het Tijdschrift voor sociale geschiedenis nr. 25/1982).

Het tweede deel in deze serie van Link is daarentegen wel geslaagd. Het gaat over het dagelijks leven van Zeeuwse landarbeiders, een bevolkingsgroep die nu vrijwel verdwenen is. Het boek over deze landarbeiders bevat aangrijpende verhalen over kinderarbeid en krisis, over boeren en bonden, over hongerlonen en stakingen, zonder dat een spoor van zelfbeklag of opgekropte romantiek doorklinkt. Dit resultaat zal vooral te danken zijn aan het feit dat de samensteller een ervaren journalist is. Ook Schouten is journalist en ook hij is erin geslaagd om via ooggetuigen de magere jaren '30 te rekonstrueren. Het beeld dat zo ontstaat wordt nog eens aangescherpt door de onlangs uitgekomen bundeling van foto's uit deze periode. Foto's van verpaupering, maar ook van verzet, voorzien van een uitstekende inleiding.

Tenslotte wil ik in dit verband nog wijzen op de Engelstalige bundel opstellen op het terrein van de sociale geschiedenis, die door van Gennep wordt gedistribueerd. De artikelen werden gepresenteerd op een 'history workshop' aan het Ruskin College in 1979 en beslaan een zeer breed terrein, waaronder 'oral history'. Alle Britse sociaal–historici van naam hebben eraan bijgedragen, zodat het een belangwekkende uitgave is geworden. De meeste artikelen zijn geschreven vanuit libertair–marxistiese vertrekpunten. (HR).

Martin Schouten, Voor de oorlog – herinneringen aan de jaren 30 (2 dln) Burgerschapskunde, postbus 349, Leiden; f. 38,50.
Wim Nijsten ea, Mijnwerkers – verhalen om te onthouden; Link, postbus 1144, Nijmegen; f. 26,50.
Kees Slager, Landarbeiders – verhalen om te onthouden; Link; f. 34,50
Flip Bool & Jeroen de Vries, De arbeidersfotografen – camera en crisis in de jaren '30; Van Gennep, Amsterdam; f. 29,50.
Raphael Samuel (red), People's history and socialist theory; London – voor Nederland: Van Gennep, Amsterdam; f. 35,--.

RUSSIESE DENKERS

Een bundel essays van de gezaghebbende liberale filosoof I. Berlin, is onder de titel *Russische denkers* in een Nederlandse vertaling verschenen. Behandeld wordt de geschiedenis van het Russiese denken in de 19e eeuw. Centrale figuren daarin zijn Herzen, Bakoenin, Belinski, Tolstoj en Toergenjev. Van alle Russiese revolutionaire schrijvers uit de 19e eeuw boeien Herzen en Bakoenin hem het meest. Het hoofdstuk dat, wat dit onderdeel betreft, een centrale plaats zou mogen hebben is echter teleurstellend. Het omvat slechts 40 pagina's (onder de titel *Herzen en Bakoenin over de individuele vrijheid).* Daarvan worden 20 pagina's aan Herzen besteed en 10 aan Bakoenin en Herzen samen. Daarnaast, verspreid door het hele boek, nog heel wat min of meer losse opmerkingen over beiden.

In het beeld dat Berlin van Bakoenin schetst, verschijnt deze als 'een begaafd journalist', die 'ondanks zijn onvoorstelbare welsprekendheid zelden iets zegt dat nauw omschreven is, of diepzinnig of oorspronkelijk'. Wanneer Bakoenin dan misschien iets diepzinnigs over vrijheid zegt, wordt dat afgedaan met 'een kinderachtig spel met woorden', en met 'gladde hegeliaanse kletspraat'. Kortom Bakoenin is voor Berlin 'geen serieus denker'. Het minst wat nu verwacht mag worden is dat deze mening wordt onderbouwd. Dit gebeurt niet, wat Berlin is kwalijk te nemen.

Bij Bakoenin zou men niet moeten zoeken naar een maatschappijtheorie of politieke doktrine, maar naar visie en temperament. Heeft Berlin serieus alle teksten van Bakoenin onderzocht om dit te staven? Uit de tekst noch uit de literatuuropgave blijkt dat. Heeft Berlin wel begrepen wat hij zelf zegt? Het is zinloos, aldus Bakoenin in een samenvatting van Berlin, de instrumenten der geschiedenis te laken, wanneer men, door zich op te rijzen, de strukturen van de geschiedenis kan overzien. Wordt aan de hand van een dergelijk stuk 'strukturalisme' van Bakoenin nu niet begrijpelijk dat hij wèl een intense haat tegen het tsarisme (struktuurelement der geschiedenis) kon koesteren, zonder uitzonderlijk veel persoonlijke afkeer van de Russiese tsaar Nicolaas (instrument der geschiedenis) aan de dag te leggen? Hoewel dit Berlin's eigen zinnen zijn, is hem zelf kennelijk de 'zin' van de strukturalistiese optiek van Bakoenin ontgaan. En wie zou kunnen ontkennen dat het door Bakoenin verkondigde federalisme een element uit zijn 'politieke doktrine' is?Berlin werkt met typeringen, met een reikwijdte van een schot hagel. Zo is Bakoenin (in één zin): vrolijk, opgewekt, leugenachtig, onweerstaanbaar aardig, kalm en ijskoud destruktief, fascinerend (etc). Daarnaast worden er nog talloze opmerkingen gemaakt, waar een vraagteken bij geplaatst kan worden.

Berlin verwijst op zeker moment naar Lenin, die de bolsjewistiese revolutie van 1917 organiseerde. Letterlijk genomen is het juist dat Lenin dit deed. De niet geïnformeerde lezer zou nu wellicht kunnen denken, dat Lenin de revolutie van 1917 organiseerde. Hetgeen onjuist is. In februari 1917 gingen Russiese arbeiders in de grote steden tegen de uitdrukkelijke direktieven van de bolsjewisten over tot stakingen en bedrijfsbezettingen. In de gebeurtenissen, die toen volgden was niemand zo verbaasd over het uitbreken van de revolutie als de revolutionaire voorhoedepartij van Lenin. Toen de bolsjewisten *nadien* kans zagen de revolutie over te nemen – zou Berlin dit bedoelen met zijn 'Toen Lenin de bolsjewistiese revolutie van 1917 organiseerde'? – was de revolutie verloren! In 1921 viel het doek definitief.

Wie zich aan voornoemde zaken niet wil storen, vindt voor het overige een lees-

baar betoog. En iemand die zich over hetzelfde onderwerp door een andere auteur wil laten informeren, raadplege het niet door Berlin genoemde *Het Russische denken in de 19e en 20e eeuw,* van de russiese filosoof (en Banneling) N. (1874 – 1948). (Th.H.)

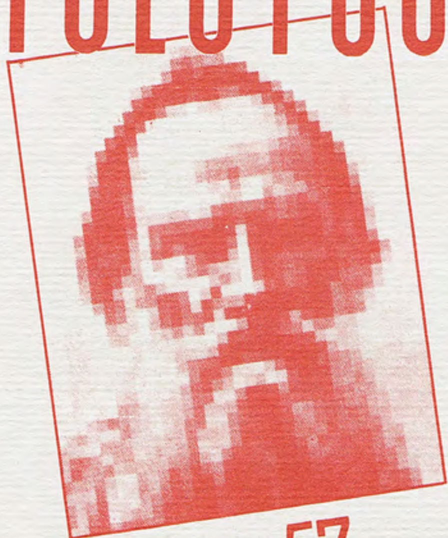
I. Berlin, Russische denkers;De Arbeiderspers, Amsterdam; f. 49,--.

ONDERWIJS

Vier jaar terug kwam een onderzoek naar de problemen van het voortgezet onderwijs op gang tussen medewerkers van de Rijksuniversiteit Utrecht en de Utrechtse ABOP–afdeling. Hieruit ontstond een boekje waarin wordt gepleit voor de inrichting van middenschoolonderwijs met als kernpunten oriëntatie op de samenleving, opheffing van de vakkenscheiding en integratie van kinderen uit verschillende milieus. Er worden verder aanbevelingen gedaan voor verdere diskussie.
Bij NADA verschenen twee boeken met daarin de resultaten van drie jaar Leefwerkschool. Deze Amsterdamse school berust op het principe van kultuuroverdracht zonder schoolse dwang. De kinderen kunnen meebeslissen over de dagelijkse gang van zaken en hoe ze de leervormen willen invullen. De school is gevestigd aan de Keizersgracht 611 en geeft een 'schoolblad' (Post) uit. (SR).

Gerrit Geitenbeek & Jan Rupp, Middenschool en samenleving – naar een opzet en inhoud van middenschoolonderwijs; Van Gennep, Amsterdam, f. 9,50.
Leefschoolwerkboek; NADA, Amsterdam.
Piet Snot en het principe Wijsneus – het tweede boek van de Leefwerkschool met voorwoord van Guus Kuijer; NADA, Amsterdam; f. 20,--.

TOLSTOJ

de as 57

Machteld Bakker – *LEO TOLSTOJ, EEN CHRISTEN-ANARCHIST*

Wim van Dooren – *TOLSTOJ EN GEWELDLOOSHEID*

Simon Radius – *TOLSTOJ OVER ONDERWIJS EN OPVOEDING*

Anton Constandse – *TOLSTOJ EN DE ROMANTIEK*

Thom Holterman – *TOLSTOJ OVER STAAT EN RECHT*

Hans Ramaer – *TOLSTOJANISME IN NEDERLAND*

Diverse auteurs – *BOEKBESPREKINGEN*

Prijs – *f. 3,90*